

Jan van den Broek

Aduard, het water en het landschap

Aantekeningen voor een voordracht bij gelegenheid van de expositie 'Watermanagement door monniken van Aduard' in het kloostermuseum St Bernardushof te Aduard

19 april 2016

2016

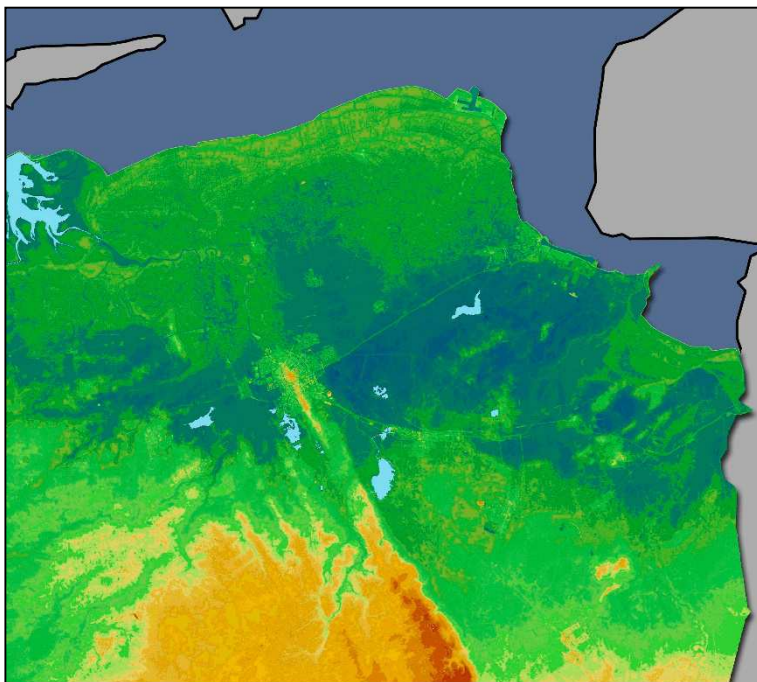
Aduard, het water en het landschap

Aduard, het water en het landschap

- 1 Inleiding**
- 2 De bronnen en het onderzoek
- 3 Inpolderingen, dammen en zijlen
- 4 Turf
Pauze
- 5 Problemen en de oplossing daarvan
- 6 Het Aduarderzijlvest

In oktober 2012 stond ik op deze zelfde plek om een voordracht te houden over Aduard en het water. Mijn opvattingen zijn in de tussenliggende tijd niet erg veranderd, zodat mijn verhaal bekend zal voorkomen bij degenen die er toen ook bij waren. Voor vanavond heb ik wel wat andere accenten gezet en de stof wat anders ingedeeld.

Ik begin met een paar algemene punten bij wijze van inleiding.

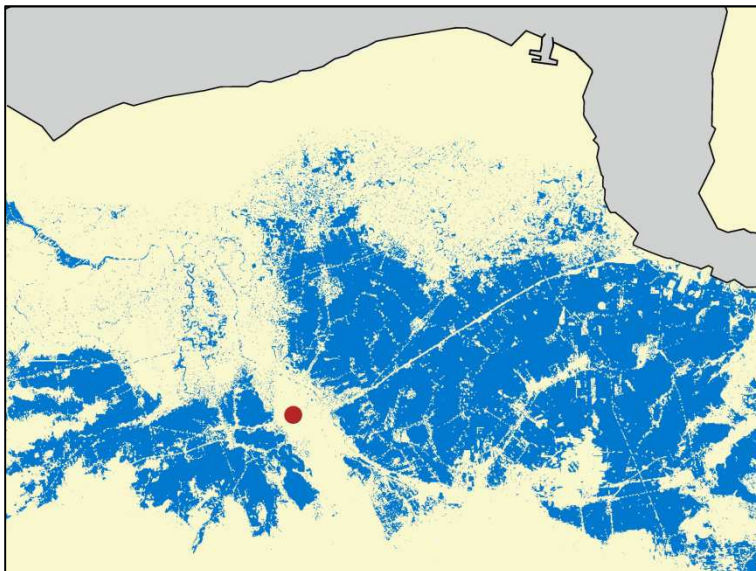
Het reliëf in Noordoost-Nederland

Het onderzoek naar de geschiedenis van het landschap en de waterbeheersing mag gecompliceerd zijn, er is gelukkig één heel simpel principe: water loopt doorgaans van boven naar beneden en dat heeft het ook altijd gedaan. Vandaar het grote belang van hoogtekarten die tegenwoordig dank zij het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) voor iedereen beschikbaar zijn.

De hoogtekarta van Noordoost-Nederland vertoont een spectaculair reliëf. Opvallend zijn:

- de pleistocene hoogte in Drenthe, de rug van Noord- en Zuidhorn en de Hondsrug met de plaats waar de stad Groningen is ontstaan
- de hoge opslibbing aan de waddenkust en in de voormalige Dollard
- de uitgestrekte laagten ter weerszijden van de noordelijke punt van de Hondsrug

De situatie van nu heeft niet altijd bestaan: daar waar we laagten zien lag vroeger een dik veenpakket en langs de kust lag het maaiveld veel lager.

Het 'winterwater' volgens H. Dijkema (1851)¹

Wij 21^e-eeuwers hebben weinig gevoel meer voor hoogteverschillen. Dat komt doordat de waterschappen hun werk zo goed doen. Als ze 'ns even ophielden met malen zouden we wel anders piepen.

De op dit kaartje blauw gekleurde gebieden stonden tot halverwege de 19e eeuw 's winters onder water. Eerst daarna veranderde situatie door de inzet van stoomgemalen en verbetering van de waterafvoer, onder meer door de aanleg van het Eemskanaal, dat op dit kaartje zich als een witte strek door het blauwe laagland aftekent.

¹ Het kaartje is gemaakt op basis van Dijkema's beschrijving van het 'winterwater' in Groningerland. Zie H. Dijkema, *Proeve van eene geschiedenis der landhuishouding en beschaving in de provincie Groningen*, 2 dln. (Groningen 1851) 500-502.

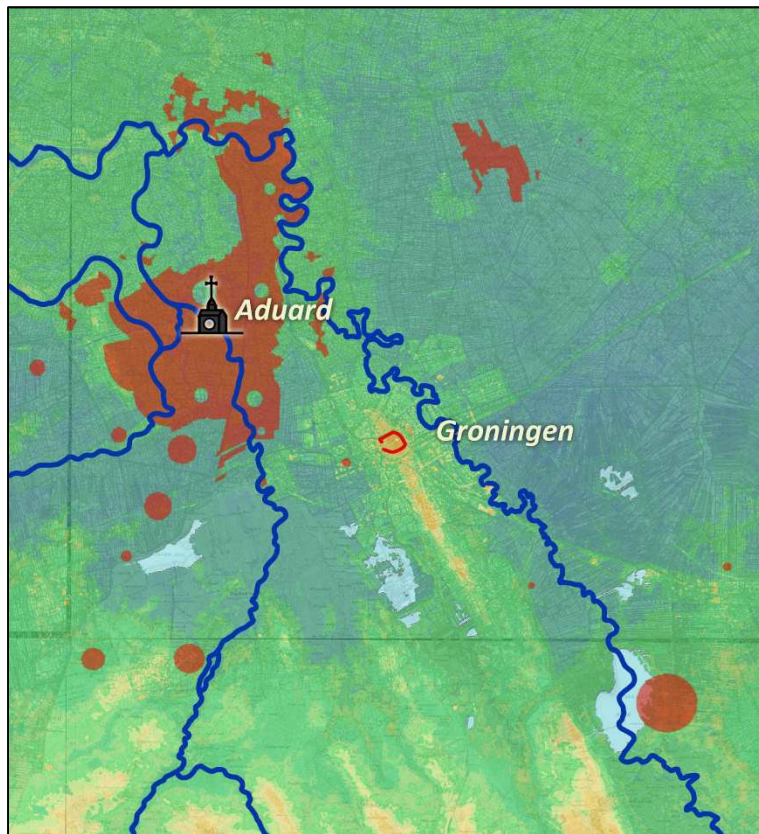
De hoogtekartaart maakt de specifieke problematiek van Groningerland duidelijk: in Drenthe loopt het water vanzelf weg, maar het Drentse water moet in Groningen door laagland heen om naar zee te stromen. Ook dat laagland – dat aanvankelijk niet zo laag was, maar aan voortdurende daling onderhevig was – moest zijn water kwijt. Bovendien had je ook in Groningerland hogere en lagere gronden die voor hun afwatering op dezelfde natuurlijke waterlopen waren aangewezen.

Voor dit probleem bestonden twee oplossingen:

- het ophouden van het bovenwater
- het maken van gescheiden systemen voor de afwatering van hoge en lage landen

Beide methoden zijn in de loop van de eeuwen toegepast.

Voordat er op grote schaal watermolens en gemalen werden ingezet kon men het eigen en vreemde water alleen kwijt door slim gebruik te maken van de getijden.

Het grondbezit van Aduard volgens B.W. Siemens

Vanavond gaat het over het klooster te Aduard en zijn invloed op de waterbeheersing en het landschap. Het is algemeen bekend dat Aduard veel land bezat. Dat was ook de basis van zijn invloed. Maar die bemoeienis ging veel verder dan het eigen grondbezit.

Allerlei bronnen

Wie de geschiedenis van het landschap onderzoekt moet bronnen van diverse aard gebruiken. Op het plaatje staan een paar soorten opgesomd, maar het lijstje is verre van volledig. Denk bijvoorbeeld ook aan oude veld- of plaatsnamen, rekeningen waarin inkomsten uit de verhuur van landerijen is verantwoord (de voornaamste bron van Siemens).

- Oude teksten zoals oorkonden en kronieken. Ze zijn vaak alleen in afschriften overgeleverd, waarvan de kwaliteit en dus ook de waarde sterk kan verschillen. Vaak bevatten schriftelijke bronnen uit veel latere tijd informatie over de vroegere situatie.
- Tegenwoordig verandert de wereld razendsnel, maar gelukkig hebben we nog oude kaarten. Daarop staat niet alleen oude infrastructuur, maar soms vinden we daarop ook namen die allang vergeten zijn maar die we nog wel tegenkomen in oude bronnen.
- Kavelstructuren, te vinden op oude kadasterkaarten, herinneren aan de oude toestand. Ook grenzen hebben vaak eeuwenlang op dezelfde plek gelegen.
- Ofschoon de hoogte van de bodem als gevolg van allerlei oorzaken aan verandering onderhevig is, zijn hoogtekaarten uiterst belangrijke bronnen bij de reconstructie van het oude landschap, zeker in combinatie met
- Bodemkaarten waarin de verschillende grondsoorten zichtbaar zijn gemaakt.
- En dan hebben we natuurlijk archeologische vondsten.

Ik bespreek van de genoemde soorten enkele voorbeelden die met het onderwerp van vanavond te maken hebben.

Aduard, het water en het landschap

- 1 Inleiding
- 2 **De bronnen en het onderzoek**
- 3 Inpolderingen, dammen en zijlen
- 4 Turf
- 5 Pauze
- 6 Problemen en de oplossing daarvan
- 6 Het Aduarderzijlvest

Oude teksten

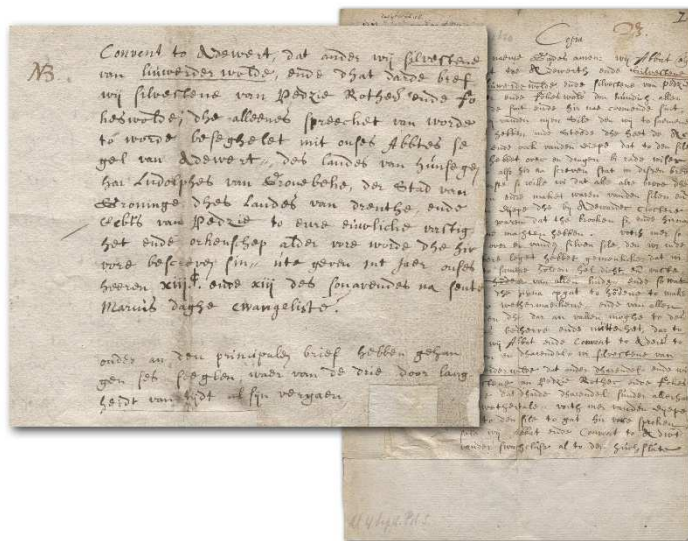
Een scheidsrechterlijke uitspraak in een geschil tussen Aduard en het Gorecht in het stadsarchief van Groningen²

Wanneer de originele akten bij kerkelijke instellingen hebben berust, zijn ze aan het einde van de 16^e eeuw vrijwel alle verloren gegaan. Wat bewaard gebleven is hebben we te danken aan instellingen die de reformatie hebben overleefd, zoals de stad Groningen. Voor zover bekend heeft er in het raadhuis van Groningen nooit een grote brand gewoed.

² GrA T2100-54 (1285).

Aduard, het water en het landschap

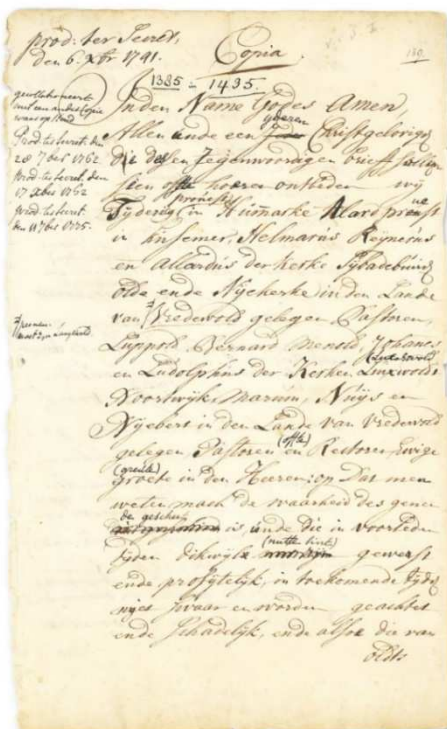
Voor de rest moeten we het doen met afschriften, waarvan de kwaliteit heel verschillend is. Sommige oude teksten zijn alleen bewaard gebleven dankzij afschriften die enkele eeuwen jonger zijn dan de originelen!

Een afschrift waarover van alles te zeggen is

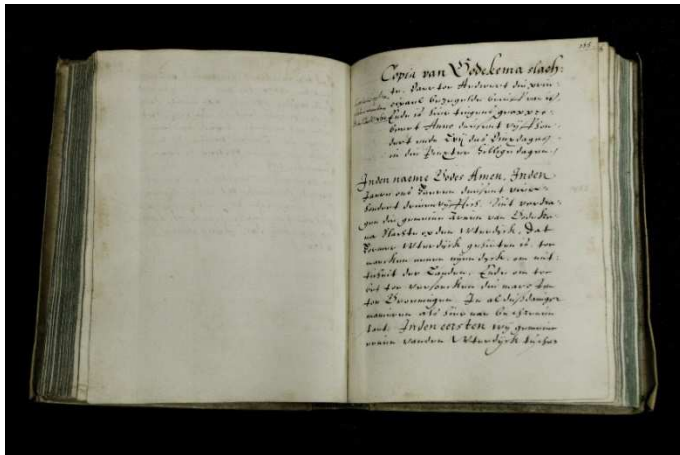
OGD I 241 (T657-137, Verzameling Keiser; 1313?)

Het is niet duidelijk of de in dit 17^e-eeuwse afschrift genoemde datum van het origineel (1313) wel echt klopt. Het lijkt erop dat we te maken hebben met een kopie die gemaakt is van een eind-14e-eeuwse vertaling van een in het Latijn gesteld origineel, en dat dit afschrift is vervaardigd ter verdediging van de rechten van Lieuwerderwolde.

Een akte uit 1385 over de uitwatering bij Niezijl is alleen bewaard in een krakkemikkig afschrift uit de 18^e eeuw.³

³ OGD II 746 (8 juni 1385; GrA T1007-2, Verzameling Driessen). Deze akte heeft geen betrekking met Aduard.

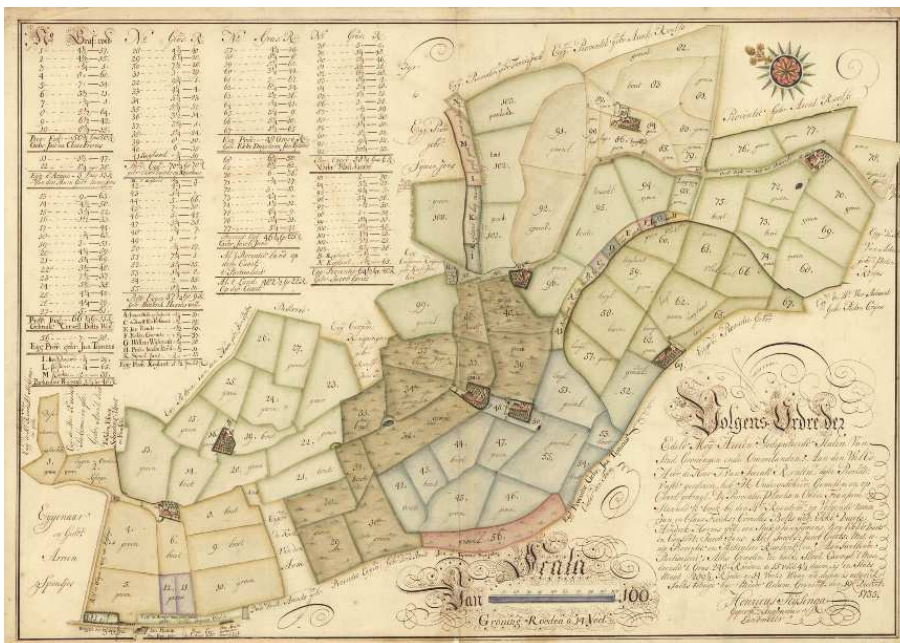
Een keurig afschrift onder een onjuist kopje

Vele oude teksten zijn bewaard gebleven in opschrijfboekjes: een soort externe geheugens voor zestiende-eeuwers die hun documentatie bij de hand wilden hebben. Maar vaak snapt de kopiïsten niet wat ze aan het overschrijven waren.

Zo staat boven het hier afgebeelde afschrift dat het over de *Godekemaslachte* bij Noordhorn gaat, maar dat klopt niet. De tekst betreft de *Nijeslachte* bij Balmahuizen.

Degenen die over het landschap en zijn geschiedenis publiceren hebben – enkele uitzonderingen daargelaten – weinig op met archiefstukken. Deze oude documenten zijn meestal lastig te lezen, hun bronwaarde staat niet altijd vast, de interpretatie ervan kost zeeën van tijd en levert dikwijls meer vragen op dan ze beantwoordt.

Kaarten

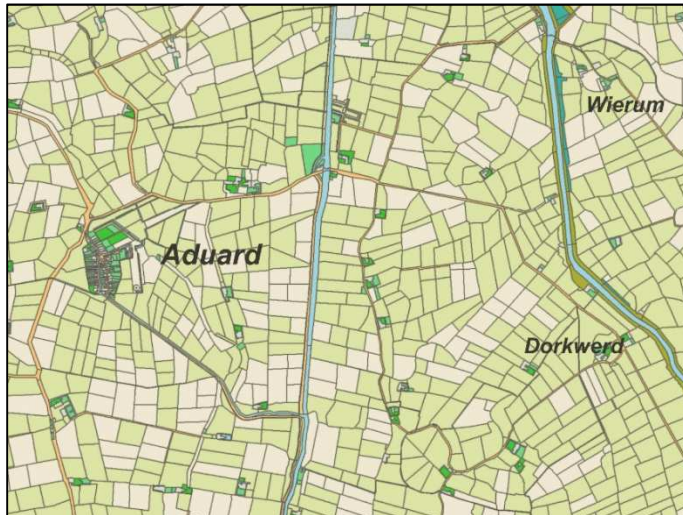
Kaart van het Aduarder land bij Arbere

Kaart door Henricus Teijsinga, 1735 (Schroor Atlas Provinciëlanden kaart 21).

De kloostergoederen zijn in 1594 in handen van de wereldlijke overheid gekomen. Het landbezit van de provincie is in de 18^e eeuw letterlijk in kaart gebracht.

Niet alle kaarten zijn even fraai als deze. Maar algemeen is wel: alle kaartmateriaal is relatief jong. De vroegste dateren uit de 17^e eeuw.

Kavelstructuren

Het gebied tussen Aduard en Dorkwerd op de kadasterkaart

Afwijkingen van het 'normale' patroon kunnen herinneringen zijn aan een natuurlijke toestand uit een vroegere periode maar kunnen, omgekeerd, ook jongere ingrepen verraden.

Zo maken doorlopende kavellijnen duidelijk dat de weg tussen Dorkwerd en de Aduardersteentil secundair is en dat ook de Lindt door de bestaande verkaveling is gegraven. Goed te zien is ook dat het stuk van het huidige Reitdiep tussen Dorkwerd en Wierum jonger is dan de verkaveling.

Hoogtekaart

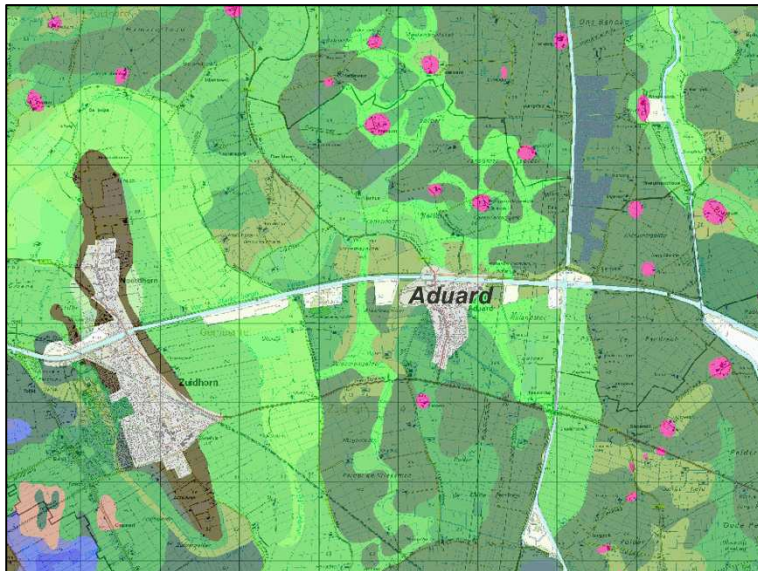
Het reliëf tussen Aduard en Dorkwerd

De hoogtekkaart van het gebied tussen Zuidhorn en Dorkwerd laat maar liefst vier 'hoogtesprongen' zien, die het gevolg moeten zijn van menselijk ingrijpen: bij de Spanjaardsdijk, bij de boerderijen Groot Leger, Nienhuis en Arbere. Ik kom daar nog op terug.

Het is de moeite waard om ook enkele andere interessante verschijnselen te noemen:

- het hoog opgeslibde buitendijkse land in de bedding van de Woldstroom en die in de Hunzebedding bij Wierum
- de door aardhaling ter weerszijden van het Reitdiep ontstane laagten
- de lage ligging van Lieuwerderwolde
- de afgetichelde percelen ten noorden van Aduard, ter weerszijden van het Aduarderdiep
- de slibdepots langs het Van Starckenborghkanaal.

Grondsoorten

De bodem in de omgeving van Aduard

Je hoeft geen bodemkundige te zijn om te zien dat de verschillen in grondsoorten corresponderen met kavelstructuren en patronen die we op de hoogtekkaart zien.

- een verschil in grondsoort in de 'Woldgeul' ten oosten van Zuidhorn doet vermoeden dat daar (bij boederij 'Vette koe') een 'slachte' (dijk) heeft gelegen
- oude waterlopen hebben kronkelende patronen achtergelaten
- de Spanjaardsdijk en Gaaikemadijk vormen scherpe scheidslijnen tussen verschillende kleisoorten

Bodemvondsten

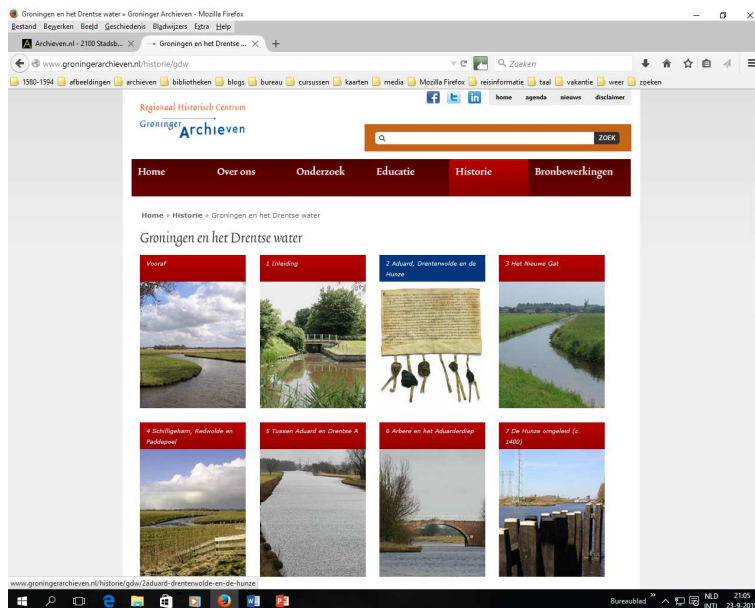

Een paalkop uit het einde van de 13^e-eeuw

Het spreekt voor zich dat bodemvondsten een belangrijke bron zijn voor het landschapsonderzoek. Zo bleek bijvoorbeeld vrij recent dat in Lagemeeden omstreeks 500 al mensen actief waren, en bij de restauratie van de Aduardersteentil zijn onder de brug palen aangetroffen die uit het einde van de 13^e eeuw dateren. Deze vondst wijst erop dat zich hier toen al een brug heeft bevonden.

Op deze vondst en de interpretatie ervan kom ik in het vervolg terug.

Onderzoek

'Groningen en het Drentse water'

Uit de veelheid van aanwijzingen bouwt zich geleidelijk een beeld op van het landschap en van de lijnen waarlangs het zich in de loop van de eeuwen, in een voortdurende wisselwerking tussen natuur en mens, heeft gevormd.

Omdat dit beeld uit zoveel details bestaat en we te maken hebben met een dynamisch proces waarin alles met alles te maken heeft en voortdurend aan verandering onderhevig is, zijn de grote lijnen ervan niet te beschrijven zonder het zicht op de lokale details te

verliezen. Anderzijds dreigt men bij het afdalen tot de details het grote verband kwijt te raken. Ik heb geprobeerd om beide niveaus van beschrijving met elkaar te verenigen in de ruim 800 pagina's van *Groningen en het Drentse water*.⁴ Daarin is alles met elkaar gecombineerd wat ik tot dusver aan gegevens over de waterstaats- en landschapsgeschiedenis tot omstreeks 1600 heb aangetroffen. Dat combineren is weliswaar gelukt, maar dat biedt natuurlijk geen garantie voor de juistheid van mijn reconstructies. Er zijn en blijven heel veel onzekerheden en ik weet heel goed dat mijn opvattingen moeten wijken zodra nieuwe vondsten en betere inzichten de onhoudbaarheid ervan aantonen.

Het onderzoek van het landschap heeft wel wat weg van het leggen van een puzzel, zij het dat je bij een legpuzzel weet wat de uitkomst moet zijn, terwijl je bij het landschap hooguit kunt vermoeden welk plaatje uiteindelijk tevoorschijn zal komen.

Ik wees erop dat uit de diversiteit van talloze details geleidelijk een beeld oprijst. Als onderzoeker zit je min of meer passief toe te kijken en ziet hoe dat beeld zich vormt.

Er zijn ook mensen die omgekeerd te werk gaan. Die formuleren een hypothese en zoeken in de bronnen naar gegevens die daar bij passen. Dat kan goed gaan, zolang de onderzoeker maar eerlijk is tegenover zichzelf, de materie en zijn publiek en de ogen niet sluit voor gegevens die zijn hypothese weerspreken.

Wanneer je bij het maken van een legpuzzel stukjes overhoudt, heb je iets niet goed gedaan. Anders gezegd: als serieuze onderzoeker moet je **alle** beschikbare gegevens gebruiken. Je kunt niet naar believen uit de veelheid van aanwijzingen alleen die dingen uitkiezen die je goed uitkomen.

Herman Boerhaave (1668-1738)

⁴

www.groningerarchieven.nl/historie/gdw

De medicus Herman Boerhaave (1668-1738) is onder meer bekend vanwege zijn uitspraak *Simplex sigillum veri*. Letterlijk vertaald betekent dit ‘Het waarmerk van het ware is eenvoudig’, maar de meest gangbare vertaling is ‘Eenvoud is het kenmerk van het ware’. Deze bij nader inzien wat onvoorzichtige uitspraak is koren op de molen van gemakzuchtige lieden die er een aanmoediging in zien om in hun domheid en luiheid te volharden.

Wat dat aangaat past Boerhaaves uitspraak in dezelfde categorie als de meningen over het nut van kennis, die onlangs Paul Schnabel en Maurice de Hond werden toegedicht en die met gretigheid werden opgevat als oproep om vooral niet te veel kennis te verzamelen. Je kunt, zo zegt men dan, tegenwoordig alles in een oogwenk opzoeken. De dwaallichten die deze leer verkondigen vergeten dat je heel wat moet weten om vragen te kunnen stellen. Wie niets weet, weet ook niet dat er wat te weten valt. Hij weet dus niet dat er vragen gesteld kunnen worden, laat staan dat hij kan bedenken wát voor vragen dat zouden kunnen zijn.

Het valt niet te ontkennen dat de waarheid – voor zover we die kunnen benaderen – soms verrassend eenvoudig is. Die verrassing klinkt ook door in de bekende uitspraak van Johan Cruyff: ‘Je ziet het pas als je het doorhebt’. Maar voordat je het doorhebt heb je soms veel moeite en tijd moeten investeren en vaak ook een flinke berg kennis moeten verzamelen. Dat is zo op het terrein van de medicijnen, waarin Boerhaave excelleerde, maar het geldt ook voor de ingewikkelde geschiedenis van het landschap, waarin zoveel uiteenlopende factoren meespelen.

Ik maak dit uitstapje naar Boerhaave omdat er mensen zijn die mijn reconstructies veel te moeilijk vinden. Dergelijke kritiek wordt doorgaans niet rechtstreeks gecommuniceerd, maar via omwegen krijg je ze toch wel te horen. Ik ben het met de critici eens: mijn verhalen **zijn** moeilijk te volgen. Maar dat ligt niet aan mij. De materie zelf is gecompliceerd en het begrip ervan stelt hoge eisen aan iedereen: de onderzoeker, de verteller, de luisteraar en de lezer. Maar de keus is simpel: óf we doen moeite om de historische werkelijkheid nabij te komen óf we besluiten tevreden te zijn met fantasieverhalen.

Twee fasen

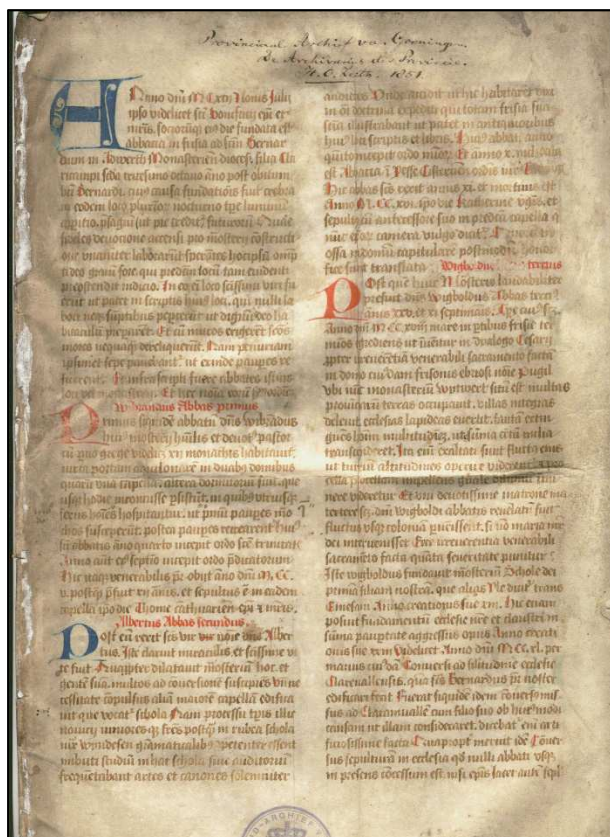
In het thema ‘Aduard, het water en het landschap’ zijn 2 fasen te onderscheiden waarin de bemoeienissen met het water naar inhoud en chronologie van elkaar verschillen:

- inpoldering (aanleg van kanalen, dijken en zijlen) en turfgraverij met alles wat daarbij hoort
- pogingen tot oplossing van problemen die ontstonden door natuurlijke processen en het in cultuur brengen van eertijds woeste grond

De twee categorieën overlappen elkaar enigszins. In sommige gevallen was ingrijpen in de zin van fase 2 nodig terwijl men op een andere plaats nog met fase 1 bezig was.

Aduard, het water en het landschap

- 1 Inleiding
- 2 De bronnen en het onderzoek
- 3 **Inpolderingen, dammen en zijlen**
- 4 Turf
- 5 Pauze
- 6 Problemen en de oplossing daarvan
- 6 Het Aduarderzijkvest

De eerste bladzijde van de abtenkroniek van Aduard⁵

Volgens de Abtenkroniek is Aduard in 1192 gesticht. Hoe zag de wereld er toen uit?

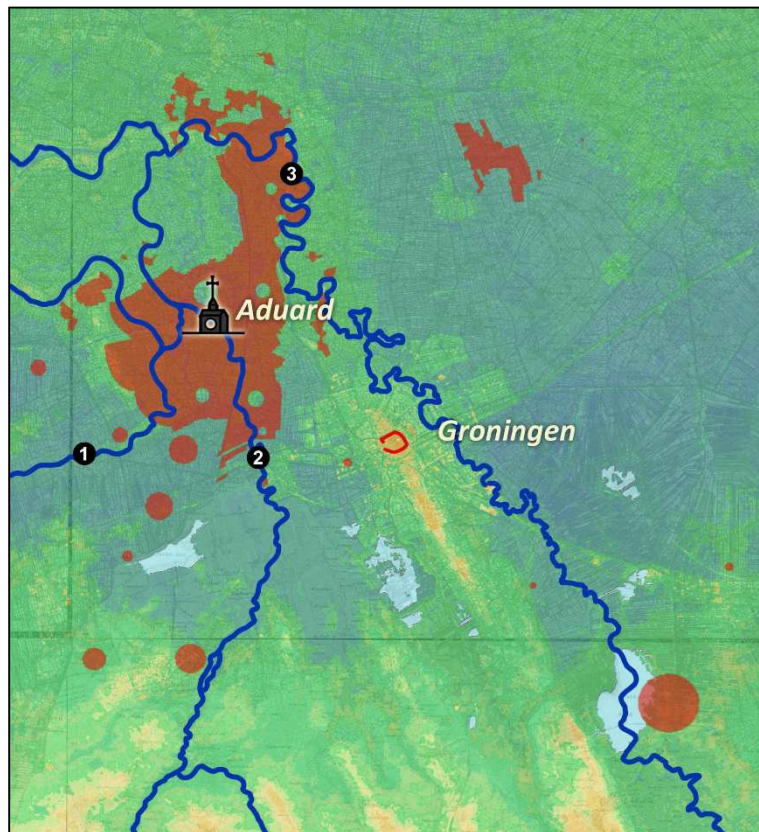
Hans Mol verwijst in zijn artikel naar een controverse tussen historici.⁶ Nog niet zo lang geleden heette het dat zowat alle woeste land door kloosterlingen – en dan vooral Cisterciënsers – in cultuur is gebracht. Daarna sloeg de trend om en werd beweerd dat de kloosterlingen hooguit wat in de marge hebben gerommeld.

⁵ GrA T172-53.

⁶ J.A. (Hans) Mol, 'Bezitsverwerving en goederenbeheer van de abdij van Aduard' in: *Jaap van Moolenbroek en J.A. (Hans) Mol (red.), De abtenkroniek van Aduard. Studies, editie en vertaling* (Hilversum-Leeuwarden 2010) Middeleeuwse studies en bronnen CXXI, 176-177.

Waarschijnlijk zijn beide beelden onjuist. In onze omgeving was vóór 1192 al heel wat ontginningswerk verricht (i.c. dijken en zijlen gelegd), maar er was rond 1200 nog genoeg land aan te winnen.

Kort gezegd: nieuwe kloosters werden gesticht op basis van schenkingen van grond die gelegen waren op plaatsen van waaruit verder ontginningswerk kon worden verricht. Door schenkingen kregen de abdijen steeds meer land, soms ook op relatief ver weg gelegen plaatsen. Daar werden dan uithoven gesticht die zelf ook weer ontginningsbases werden.

Landerijen van Aduard naar Siemens

Ingetekend zijn de belangrijkste rivieren in de buurt:

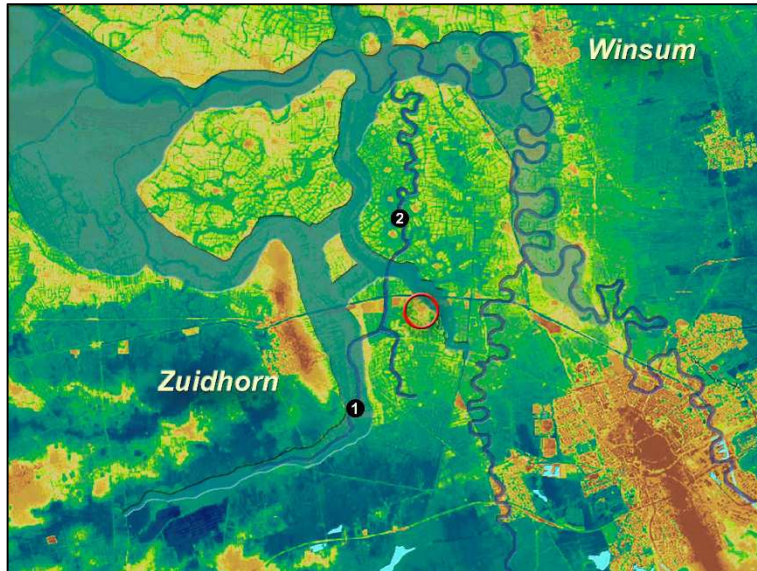
1. 'Woldstroom' of Oude Riet
2. Peizerdiep (Hunsinge)
3. Hunze

De uithoven te Schilligeham en Lutkehuizen liggen aan de benedenloop van de Hunze, Rodeschool in het noordelijk deel van het Centrale Woldland, veengronden bezat het klooster bij Wolfsbarge, Zuidlaren en Roden.

J.A. (Hans) Mol noemt een zevental voorwerken, van zuid naar noord: Langeweer, Aduardervoorwerk, Fransumervoorwerk, Alinghuizen, Schilligeham, Lutkewierum en Rodeschool. Daarnaast moeten Everswolde, Wolfsbarge en het Washuis aan het Aduarderdiep genoemd worden.

Op het plaatje staan de Woldstroom (Oude Riet), het Peizerdiep (Hunsinge) en de Hunze. Met deze rivieren had Aduard het meest te maken.

Door zijn landbezit bij Winsum en Bedum had het ook bemoeienis met de Deel (nu Winsumerdiep). Met de Drentse A heeft Aduard veel minder van doen gehad. Deze twee waterlopen zijn niet ingetekend.

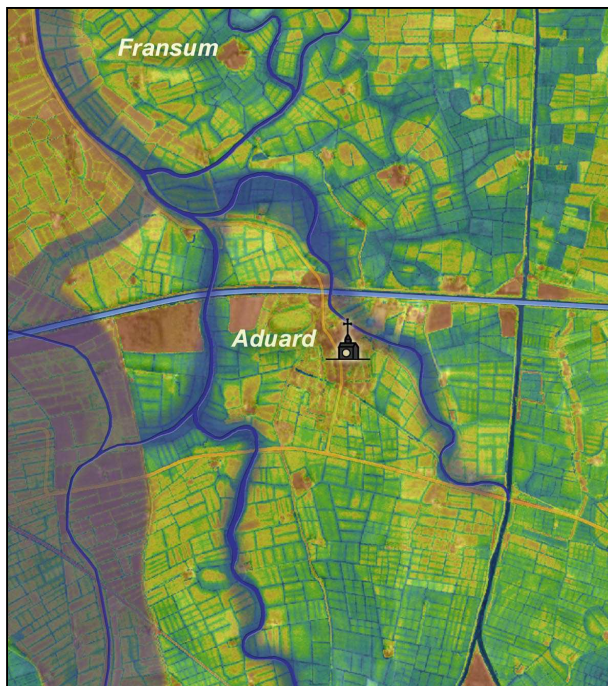

Inbraakgeulen en oude rivieren

1. Woldstroom
2. Middagsterriet

Vanaf c. 700 is de Lauwerszee ontstaan. Vanuit de inham drong de zee langs de bestaande rivieren diep het land in: Woldgeul, Kliefslootgeul, Reitdiepdal. Hierdoor veranderden de beddingen van de Woldstroom en de Meedsterriet.

Het plaatje laat zien dat Aduard is ontstaan op een schiereiland.

Aduard is gesticht op een schiereiland

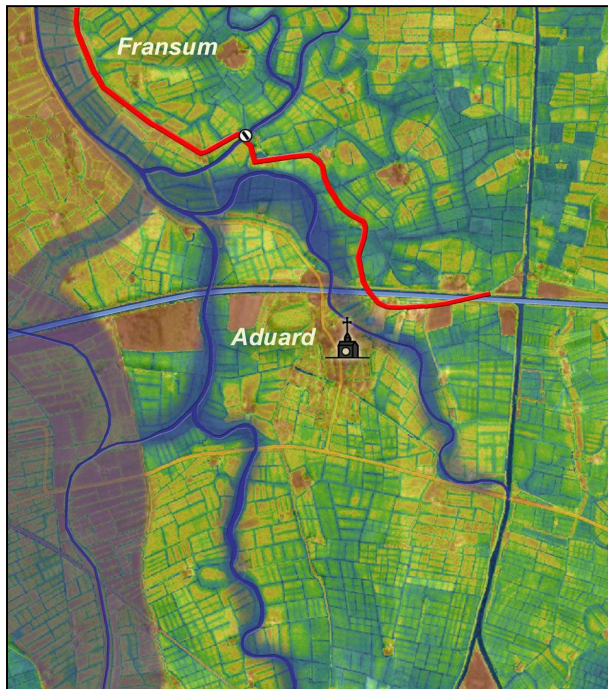
Waarschijnlijk heeft iemand een stuk grond – al dan niet met opstallen – ter beschikking gesteld waarop de van Klaarkamp afkomstige monniken hun eerste behuizing konden bouwen en waar ze konden beginnen met een agrarisch bedrijf.

De monniken begonnen niet in een blanco landschap: er was al het een en ander gebeurd.

Wat er al was

Wat er rond 1200 in de omgeving van Aduard al was:

- Middagsterdijk
- Afleiding van het Peizerdiep naar de Kliefslootgeul (c. 1100; GDW 5 52-53).

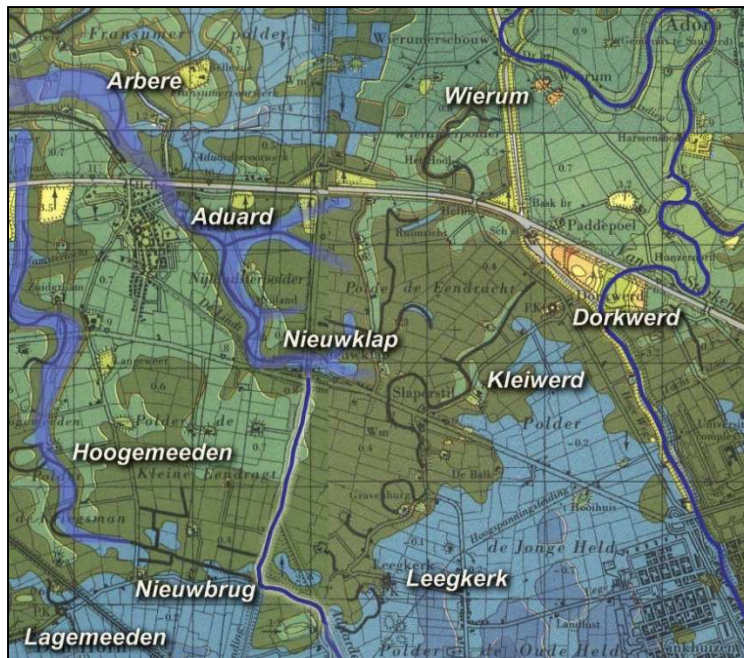

Middagsterdijk met sluis

De opslibbing ten westen van boerderij Arbere toont aan dat de Middagsterdijk met de zijl daarin moeten zijn aangelegd vóórdat de 'Nienhuisdam' is gelegd.

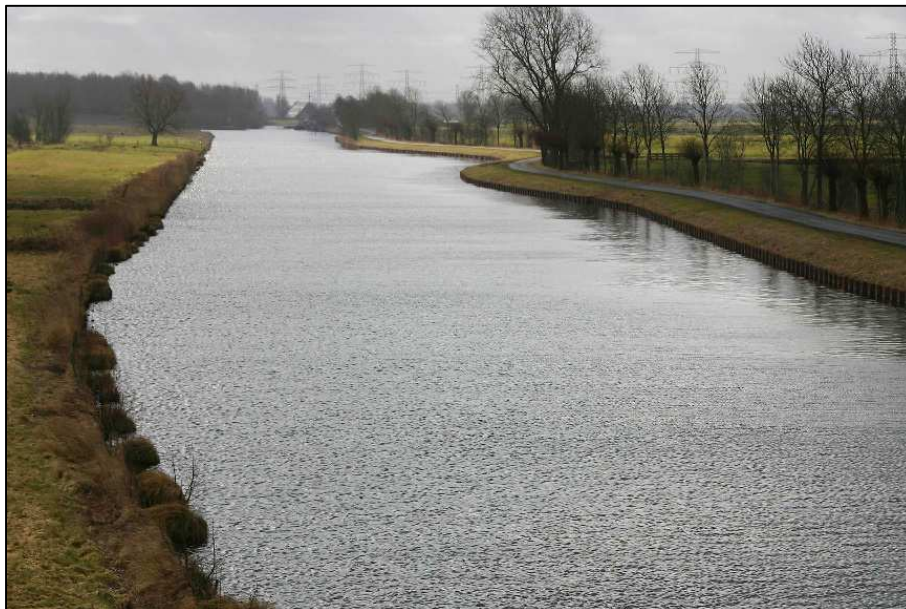

De Middagsterdijk
(waarop de
Medenerweg) verheft
zich ruim 1 meter boven
het aangrenzende land.

De Hunsinge omgelegd naar de Kliefslootgeul

Met zwarte kromme lijnen zijn delen van de oude loop van de Hunsinge aangegeven.

Sporen van kronkels langs het Aduarderdiep

Het belangrijkste argument voor een vroege datering van de omlegging van de Hunsinge via het Aduarderdiep tussen Nieuwbrug en Nieuwklap is het bestaan van kronkels in het betreffende stuk van het Aduarderdiep. Deze laten zien dat dit kanaal aan getijdewerking onderhevig is geweest en dat de Kliefslootgeul dus nog niet door middel van een dam was afgesloten.

Sporen van de kronkels in het Aduarderdiep zijn alleen aan de westzijden nog te zien. De rest is bij de verwijding van het kanaal halverwege de 20e eeuw verdwenen.

De omlegging van de Hunsinge lijkt wel wat op het graven van het Reitdiep ten noordwesten van Groningen. Ook daar werd een rivier (de Drentse A) door een nieuw gegraven bedding geleid, die past in de verkavelingsstructuur die ten tijde van de aanpak van het Reitland tot stand is gekomen. Door het bovenwater sneller af te leiden kon men de aangrenzende lage landen gemakkelijker ontwateren.

Eerste fase

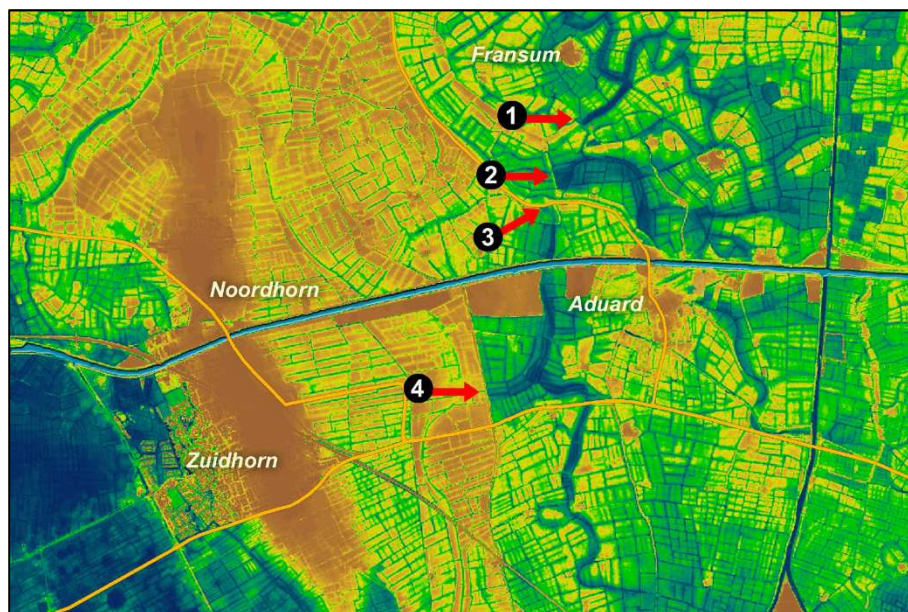
Uit publicaties over de geschiedenis van de abdij te Aduard en de activiteiten van de monniken krijgt men soms de indruk dat van elders komende monniken civieltechnische kennis en vaardigheden hebben geïntroduceerd die hier vóór hun komst niet aanwezig waren.

Of dat juist is weet ik niet, maar ik heb zo mijn twijfels. De belangrijkste nieuwigheid die een klooster als Aduard in Groningerland heeft geïntroduceerd, lijkt mij de manier waarop het zijn werkzaamheden kon organiseren. Vóór de stichting van de kloosters waren er *'tiuchen'* of compagnieën waarin belanghebbenden samenwerkten om werkzaamheden uit te voeren waarvan de omvang de krachten van de enkeling te boven ging. In de middeleeuwse samenleving, waarin niet voor alle zonen en dochters een plaats was op het boerenbedrijf van de familie, en waarin het korstondige leven op aarde gezien werd als een opmaat voor een eeuwig verblijf in hel of hemel, oefenden de kloosters een grote aantrekkingskracht uit. De kloosterbevolking moet dan ook razendsnel zijn gegroeid. Hierdoor ontstonden ongekende concentraties van arbeidskrachten die, in een hiërarchische structuur georganiseerd, de kloosterleiding in staat stelden grootschalige projecten te realiseren die vóór die tijd niet konden worden aangepakt.

Van dit soort grote projecten wil ik enkele voorbeelden noemen.

Bij inpoldering hebben we het over het omleggen of afdammen van natuurlijke watergangen, het graven van kanalen en kanaaltjes, het leggen van dijken en het bouwen van zijlen. Die laatste twee dingen horen bij elkaar. Je kunt wel een dijk leggen om het buitenwater (vanuit Drenthe of vanuit zee) te keren, maar je moet ook je binnenwater kwijt. Daarvoor zijn sluizen nodig.

Er zijn geen schriftelijke bronnen die getuigen van de eerste ingrepen die Aduard heeft ondernomen. Maar de sporen daarvan zijn nog altijd in het landschap te zien, en dan met name in het reliëf.

Vier 'hoogtesprongen' bij Aduard

In de buurt van Aduard zien we op vier plaatsen opvallende hoogteverschillen – ‘hoogtesprongen’ – ter weerszijden van een rechte lijn: het zijn plaatsen waar een oude watergang is afgedamd.

Van noord naar zuid:

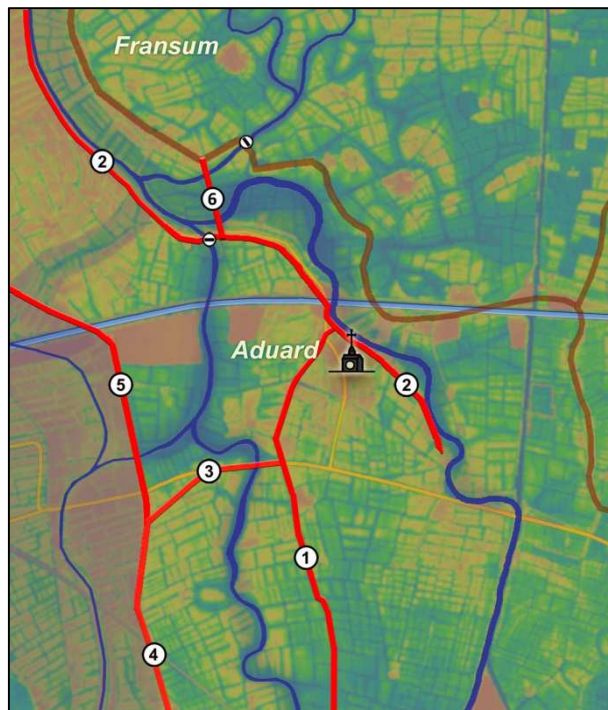
1. bij boerderij ‘Arbere’ ten noorden van de Kliefslootgeul (afdamming van de Middagsterriet)
2. bij boerderij Nienhuis (afdamming Kliefslootgeul)
3. bij ‘Groot Leger’ aan de Sietse Veldstraweg (afdamming van de ‘Woldstroom-Meedsterriet’)
4. bij de Spanjaardsdijk achter boerderij ‘Osseweide’ (afdamming ‘Woldstroom’).

Dergelijke verschijnselen zien we ook in de Hunzebedding bij Schilligeham en in de Koningslaagte. Het gaat daarbij telkens om oude beddingen die al vroeg zijn afgedamd. ‘Boven’ de dam kon geen slib meer worden afgezet, terwijl het opslibbingsproces ‘beneden’ de dam gewoon kon doorgaan.

Opslibbing kan heel snel gaan. In de Paddepoel is 2 cm per jaar gemeten, maar er zijn ook berichten over 4 cm per jaar!

Hoe dan ook: de hoogtesprongen wijzen op vroege inpolderingen. Na het leggen van de dijken ging aan de buitenzijde daarvan de opslibbing gewoon door.

Over de oude inpolderingen is veel te vertellen. Ik beperk me hier tot het geven van een paar voorbeelden.

Enkele vroege ingrepen op één plaatje

1. Langeweesterweg
2. ‘Aduarderdijk’
3. Hogeweg
4. Spanjaardsdijk
5. Oudedijk
6. ‘Nienhuisdam’

Langeweesterweg

Voordat de Woldstroom/Meedsterriet bij Groot Leger was afgedamd en van een zijl voorzien, bood de Langeweesterdijk bescherming tegen de Meedsterriet ten westen daarvan. Deze dijk (nu Langeweesterweg) vormt de westelijke begrenzing van de oude Langeweesterpolder (het voormalige waterschap 'De Kleine Eendracht'). De Munnikedijk (nu Weersterweg) is er de zuidelijke begrenzing van.

Ten westen van de Langeweesterdijk (in het gebied van het voormalige waterschap 'De Kriegsman') ging het proces van opslibbing nog even door. Daar, aan weerszijden van de Meedsterriet, vond verdere slibafzetting plaats.

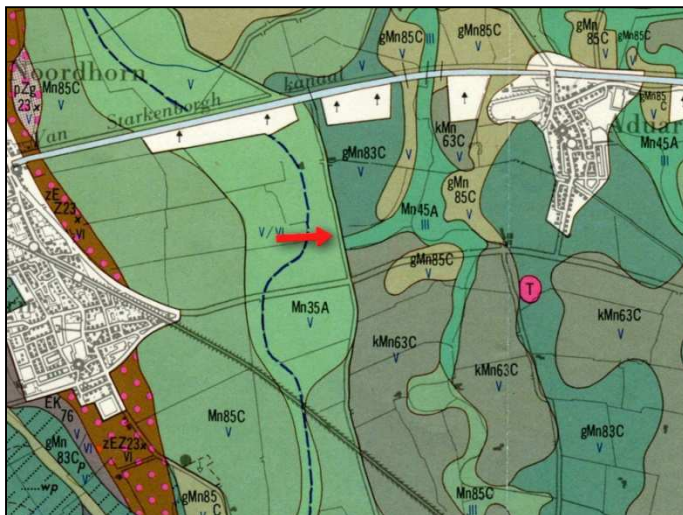
Boerderij Langeweer in de jaren zeventig van de vorige eeuw

Spanjaardsdijk met boerderij
Osseweide

De Spanjaardsdijk hoort bij een volgende fase in de landschapontwikkeling, getuige het feit dat ten westen ervan – in de Woldgeul – de opslibbing langer is doorgegaan dan ten oosten ervan.

Ten noorden van de N355, ter weerszijden van de Spanjaardsdijk, bedraagt het hoogteverschil 1,5 meter. Het land tussen Zuiderham en de Spanjaardsdijk ligt plaatselijk ruim 1,5 meter lager dan het land ten westen van de dijk. Er is zelfs een plek waar het hoogteverschil 2 meter bedraagt.

Grondsoorten tussen Zuidhorn en Aduard

Niet alleen de bodemhoogten verschillen aan weerszijden van de dijk. Ook de grondsoorten verschillen. De laagte tussen Aduard en de Spanjaardsdijk vertoont aan het oppervlak andere grondsoorten dan die welke de geul tussen de Spanjaardsdijk en Zuidhorn heeft opgevuld. Dat geldt ook voor de gebieden ter weerszijden van de Hogeweg.

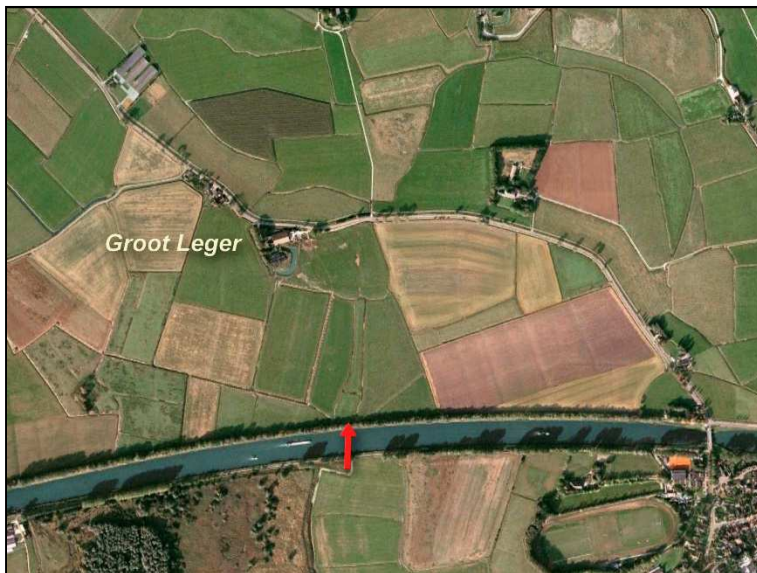
Uit deze verschillen blijkt dat het land ten oosten van de dijk reeds vroegtijdig is afgesloten van het opslibbingsproces dat zich ten westen ervan voltrok. Maar het is niet mogelijk om die afsluiting in absolute zin te dateren.

De rode pijl wijst naar de plaats waar de volgende foto is gemaakt.

NB De verschillen in kleisoort doen vermoeden dat ter hoogte van boerderij 'Vette Koe' een *slachte* (afsluitdijk) gelegen heeft. Ik kom daarop later terug.

Afgedamde Woldgeul ten oosten van de Spanjaardsdijk

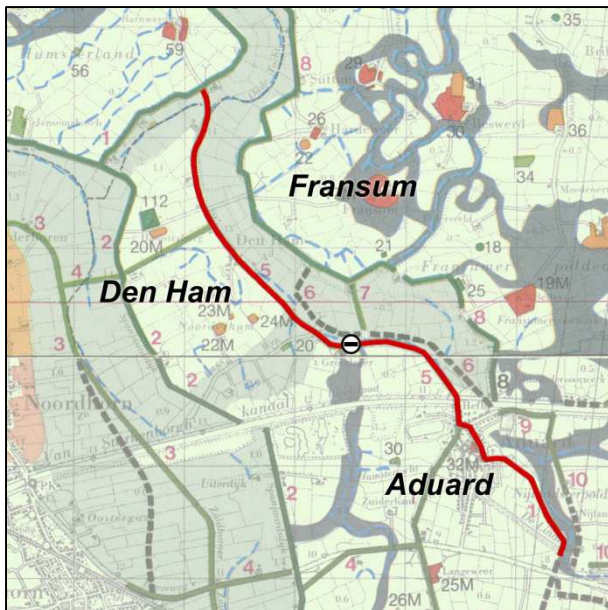

Ten noorden van het Van Starckenborghkanaal is de oude gemeenschappelijke loop van de Woldstroom en Meedsterriet nog in het veld herkenbaar door de aanwezigheid van twee min of meer parallel lopende sloten.

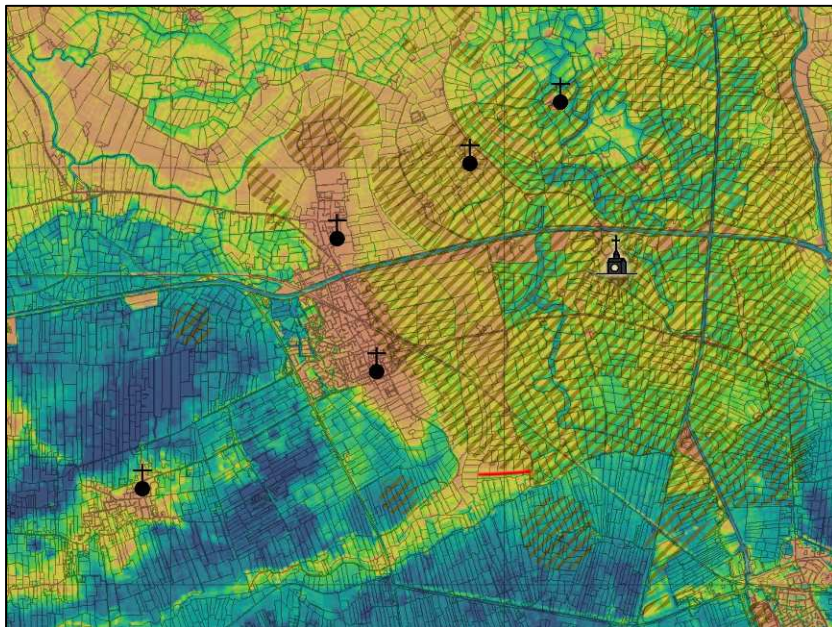
Benedenloop van de Woldstroom/Meedsterriet

Links is boerderij Groot Leger te zien, op de achtergrond Fransum.

De 'Aduarder dijk' langs de Kliefslotgeul

Ingetekend is de zijl ten oosten van Groot Leger, waardoor de 'onthoofde' Woldstroom / Middagsterriet in de Kliefslotgeul uitkwam.

Aduard en de 'Woldgeul'

De geul tekent zich af als een hoge rug. Ze is ontstaan in de 8^e eeuw en daarna langzaam dichtgeslibd en in verschillende stappen ingepolderd.

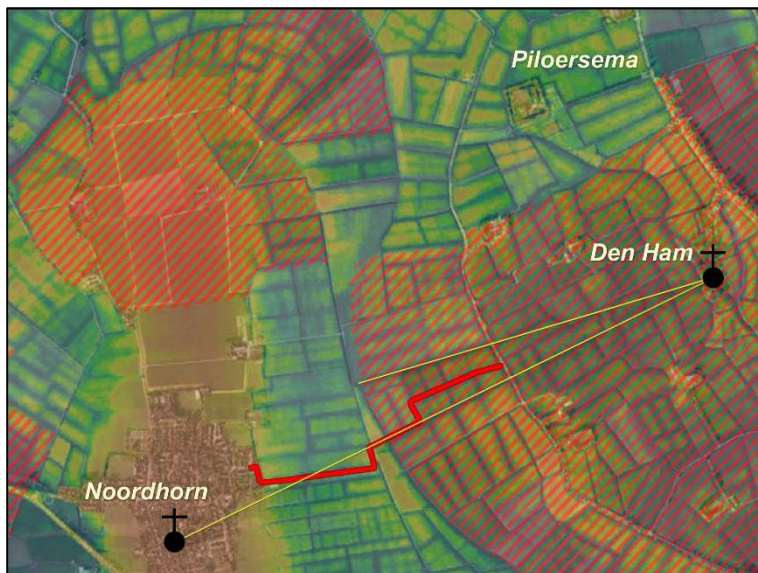
Het Aduarder grondbezit is gearceerd, de 'Hornsterslachte' is aangegeven met een rood lijntje.

In de 'Woldgeul' is een eerste – gedeeltelijke – inpoldering te zien bij de Hornsterheerd. Deze lijkt zelfs vooraf te zijn gegaan aan het optreden van Aduard. Het ingepolderde land is immers niet van Aduard. Het Aduarder grondbezit ligt ten noorden van de 'slachte' die bij de Hornsterheerd is gelegd.

Bij de daarna volgende inpolderingen heeft Aduard een belangrijke rol gespeeld. Dat is te zien aan de grote hoeveelheid land die Aduard in deze voormalige bedding bezat.

Hornsterheerd

Aduarder land tussen Noordhorn en Den Ham

Het Aduarder landbezit is rood gearceerd.

Een deel van het Hamsterpad ligt op de oriëntatielijn tussen de kerken van Noordhorn en Den Ham.

Het lijkt erop dat de inpoldering van de Woldgeul (of: Oude Riet-dal) een gezamenlijk project is geweest van de Noordhornsters en Aduard, dat ook op de hoogte van Noorderburen een boerderij bezat. De Noordhornsters gebruikten het land ten westen van de rivier, die van Aduard het land ten oosten ervan.

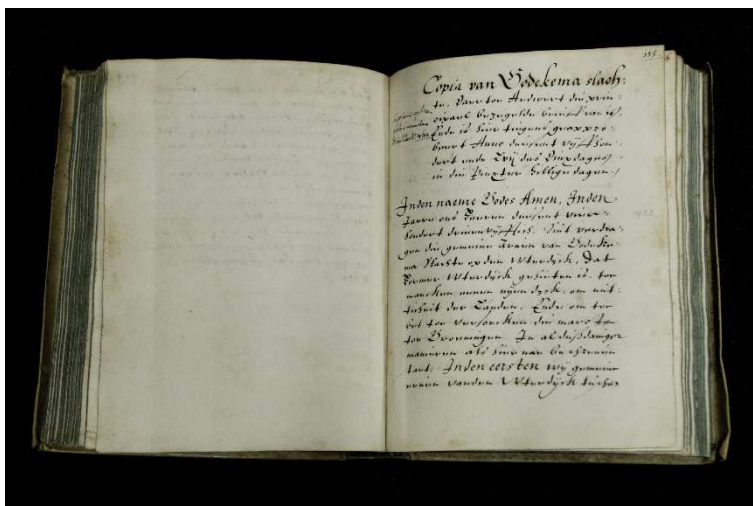
Het ingepolderde land is ingedeeld naar een lijn die getrokken is tussen de kerken van Noordhorn en Den Ham.

Hamsterpad richting Noordhorn

Hamsterpad richting Den Ham

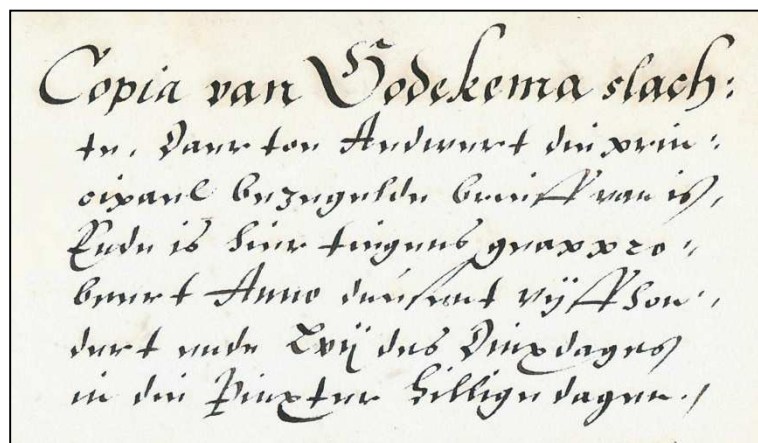
Een verwarrende tekst

Over de inpoldering van de Woldgeul zijn geen schriftelijke bronnen bewaard gebleven, met uitzondering van enkele stukken die betrekking hebben op een afdamming van de Oude Riet halverwege de 15e eeuw.

De originele documenten zijn er niet meer; ze berustten alle in de abdij van Aduard, maar zijn verloren gegaan toen dit klooster in de 80-jarige oorlog werd verwoest. Er zijn alleen latere afschriften, die in het afgebeelde handschrift zijn ingeschreven.

Deze teksten zijn moeilijk te begrijpen en hebben daardoor aanleiding gegeven tot allerlei misverstanden. Een daarvan betreft een dijk die als Olde Slachte of Godekemaslachte wordt aangeduid.

Kooper vermoedde dat dit een dwarsdijk was tussen de N355 en de boerderij 'Vette Koe' ten oosten van Zuidhorn. Dat hier een dwarsdijk heeft gelegen lijkt wel aannemelijk – deze dijk vormde de kerspelgrens tussen Zuidhorn en Den Ham – maar dit was *niet* de Godekemaslachte.

'Copia van Godekema slachte'

Het kopje boven het afschrift van de akte van 10 november 1453 luidt:

'Copia van Godekemaslachte, daer toe Aedwert die principael bezegelde brief van is.'

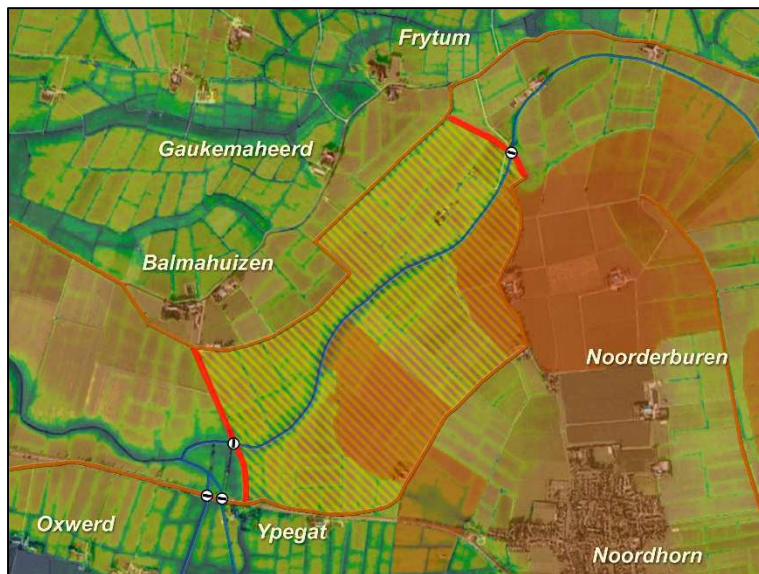
Reeds dit kopje is onjuist. Wanneer we de tekst zelf lezen, blijkt dat deze niet over de Godekemaslachte gaat, maar over het leggen van een nieuwe dijk die eenvoudig als *'Nijeslachte'* wordt aangeduid. De tekst bevestigt wat we mogen verwachten: de Godekemaslachte ligt in waterstaatkundige zin 'boven' de nog te bouwen dijk.

Uit andere teksten in hetzelfde handschrift blijkt dat de Nijeslachte gelegd is tussen Balmahuizen en de N355.

Nijeslachte en Oude Riet

Het misverstand bij de zestiende-eeuwse kopiïst en de latere onderzoekers is veroorzaakt door de tekst van de uit 1453 daterende akte. De belanghebbenden omschreven zichzelf daarin op een dubbelzinnige manier. Ze noemden zich 'de gezamenlijke landeigenaren op de uiterdijk tussen de Godekemaslachte en de Nijeslachte tussen Noorderhorn en Fritemahuis'.

De uiterdijkslanden tussen Balmahuizen en Noorderhorn

Het in 1453 ingepolderde gebied is op dit kaartje geel gearceerd; het grondbezit van Aduard is roodachtig gekleurd.

Ook in dit deel van de Woldgeul was Aduard niet de enige die belang had bij de inpoldering. Degenen die in 1453 het initiatief namen tot afdamming van de Oude Riet, waren de personen die land bezaten in de uiterdijkslanden tussen Fritemahuis (Frytum) in het noorden en Noorderhorn in het zuiden, en tussen de Godekemaslachte in het oosten en de nog te leggen nieuwe dijk ('Nijeslachte') in het westen.

Niet alleen het leggen van dammen en het bouwen van pompen of zijlen daarin vereiste samenwerking van alle belanghebbenden. Dat gold natuurlijk ook voor het onderhoud van deze objecten. Doordat Aduard zoveel grond bezat had de abdij op vele plaatsen de regie over deze werkzaamheden en kreeg als vanzelf de leiding in de organisatie die daarvoor nodig was.

Met de aanleg van de *Nijeslachte* zijn we halverwege de 15e eeuw beland, maar het zal duidelijk zijn dat de bemoeienis van het klooster al veel eerder maatgevend is geweest.

Om dat te laten zien keren we terug naar de directe omgeving van Aduard en naar het begin van de 13^e eeuw, toen Aduard nog maar net was gesticht.

De naar de Kliefslootgeul afgeleide Hunsinge (Peizerdiep) met de 'Nienhuisdam'

Ik vermoed dat de afsluiting van de Kliefslootgeul door middel van een dam – en het leggen van een zijl daarin – een van de vroegste ingrepen in de waterstaatkundige toestand is geweest waartoe Aduard het initiatief heeft genomen. We weten niet wanneer de 'Nienhuisdam' en de uitwateringssluis daarin zijn gelegd, maar het zou me niet verbazen wanneer dat al vroeg in de dertiende eeuw is gebeurd. Met dit kunstwerk heeft men in de eerste plaats de vloed op afstand willen houden, zodat de laagte tussen Aduard en Arbere als spuiboezem kon worden benut. Wanneer de zijl zich bij opkomend tij sloot, bleef het waterpeil boven de dam laag. Dan kon het lage land in het zuidelijke deel van Middag (Fransum en omgeving) zijn water op de boezem lozen. Misschien zijn vanaf het begin niet alleen één of meer vloeddeuren geïnstalleerd, maar heeft men ook ebdeuren geplaatst die het mogelijk maakten om, wanneer dat gewenst en met het oog op de waterhuishouding ook mogelijk was, het binnenwater vast te houden dat voor het drenken van het vee en de scheepvaart nodig was.

Ik zou niet durven beweren dat de aldus geschapen waterberging de eerste boezem is in de Nederlandse geschiedenis, maar als Peter Hoppenbrouwers gelijk heeft met zijn mededeling dat de oudste boezems in Holland van ná het midden van de vijftiende eeuw dateren, dan is de boezem tussen Aduard en Arbere zeker twee eeuwen ouder en moet dan op zijn minst een van de oudste zijn.⁷

De plaats van de dam is niet toevallig: men koos voor een plek vlak ten oosten van de uitmonding van de gecombineerde benedenloop van Woldstroom en Meedsterriet bij Groot Leger en ten westen van de vrijwel dichtgeslibde monding van de Middagsterriet bij Arbere.

⁷ P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975-ca. 1570'; in: T. de Nijs en E. Breukers (red.), *Geschiedenis van Holland tot 1572 I* (Hilversum 2002) 113.

De 'Nienhuisdam' op de AHN

De hoogtekkaart laat zien dat de stroomdraad in de Kliefslootgeul tussen Arbere en Groot Leger aanvankelijk naar het zuiden heeft gelopen. Toen men de geul afsloot is ongeveer halverwege de dam – op een relatief droge plaats – een uitwateringssluis gebouwd.

'Nienhuisdam': een uit de 13^e eeuw daterende *slachte*?

Vanaf de Sietse Veldstraweg is van dit reliëf niets meer te zien. Alles lijkt plat. Vanaf de parkeerplaats bij Arbere is de oude geul echter nog wel zichtbaar.

Kliefslootgeul en Groot Leger vanaf Arbere

Op-slibbing in de haven van Noordpolderzijl

Het ophouden van het binnenwater in de wijde boezem boven de Nienhuisdam had ook het voordeel dat men het water bij eb met een flinke kracht kon laten afstromen. Dit was in feite het enige wapen dat men tegen het natuurlijke proces van op-slibbing kon inzetten.

Ook vandaag de dag is goed te zien wat er gebeurt met natuurlijke watergangen die worden afgedamd: zonder menselijk ingrijpen slibben ze in een oogwenk dicht.

De 'Nienhuisdam' op de AHN

Waarschijnlijk heeft de laagte tussen Arbere en Aduard een vrij lange tijd (ruim een eeuw?) gefunctioneerd als boezem voor het bovenwater en dat van Middag en Aduard zelf.

Ook al mogen we veronderstellen dat Aduard bij het leggen van de Nienhuisdam een hoofdrol heeft gespeeld, daarmee is niet gezegd dat de abdij op eigen houtje heeft kunnen handelen. Sinds de omlegging van de Hunsinge (Peizerdiep) stroomde via de Kliefslootgeul niet alleen het water van Aduard en omgeving naar zee, maar ook dat van een deel van Noord-Drenthe en Lieuwerderwolde. De aanleg van de kunstwerken tussen Aduard en Arbere veronderstelt dus samenwerking van vele landeigenaren in gebieden die tot verschillende landschappen behoorden: Hunsingo, Drenthe en wellicht ook het Gorecht.

In een uit 1313 daterende tekst wordt melding gemaakt van het bestaan van oude zijlbrieven. Daarbij moeten we waarschijnlijk denken aan akten waarin afspraken zijn vastgelegd die omstreeks 1300 zijn gemaakt en waarover ik na de pauze kom te spreken. Maar zelfs al in de 13e eeuw moeten er afspraken zijn gemaakt tussen Roden, Peize en Foxwolde, Lieuwerderwolde en Aduard, die alle belang hadden bij de lozing via de Kliefslootgeul en de zijl in de Nienhuisdam.

Die 13e-eeuwse afspraken kunnen we beschouwen als het begin van het Aduarderzijlvest, één van de drie grote 'geprivilegieerde' zijlvestenijen die eeuwenlang het waterstaatswezen in ons gebied hebben beheerst en tot halverwege de 18e eeuw onafhankelijk zijn geweest. De andere twee grote zijlvestenijen zijn het Winsumerzijlvest en het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen.

We kunnen dus omstreeks 1300 al spreken van een 'oer-Aduarderzijlvest': een kleine 2 eeuwen eerder dan de oudste 'zijlbrieff' die van deze organisatie bewaard gebleven is.

Aduarderland bij Schilligeham

Het landbezit van Aduard is met een arcering aangegeven.

Net zoals bij Aduard zelf was er bij Winsum veel vruchtbaar land te winnen door slim om te gaan met de ruime meanders die de benedenloop van de Hunze daar maakte.

Ook hier zien we 'hoogtesprongen' die het gevolg zijn van het leggen van dijken en het afsnijden van oorspronkelijke beddingen. Binnen de dijken bleef het land laag, daarbuiten ging de opslibbing door.

De activiteiten zijn uitgegaan van het voorwerk Schilligeham. Hoe de abdij van Aduard aan deze 'ham' is gekomen weten we niet. We mogen aannemen dat het teruggaat op een vrome schenking.

Ook een reconstructie van de ontwikkeling van het landschap ten zuidwesten van Winsum moet speculatief blijven. Toch wil ik aan de hand van enkele plaatjes laten zien hoe de situatie zich kan hebben ontwikkeld vanaf het moment dat de Deel met de benedenloop van de Hunze is verbonden, tot en met het graven van het Oldenzijlsterdiepje en de bouw van de Oldenzijl.

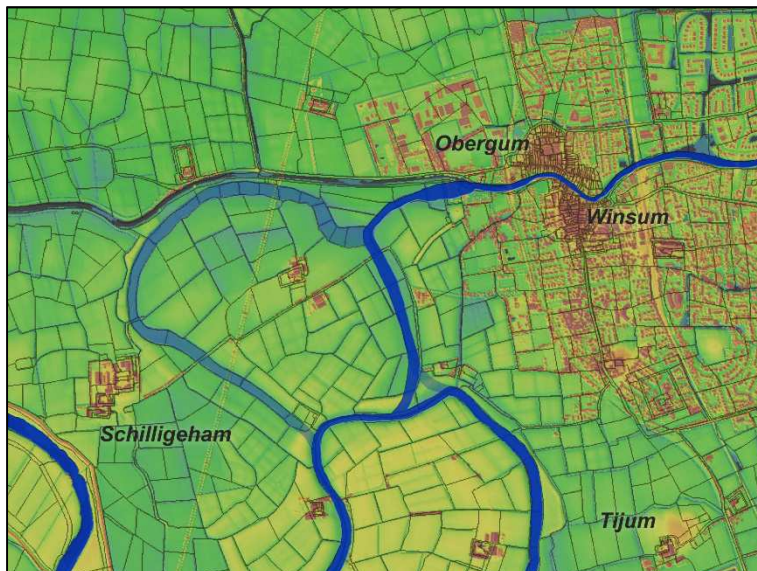

Vóór de afsnijding van de 'Baatjeborg-kronkel'

De Deel is een oude ontginningsloot die het water wellicht in eerste instantie naar het oosten (en noorden) afvoerde, maar waarin op enig moment – als gevolg van de opslibbing aan de waddenkust – de stroomrichting is omgedraaid. Vanaf dat moment liep het water tussen de wierden van Obergum en Winsum door naar de benedenloop van de Hunze. Het water kwam uit in de 'Baatjeborg-kronkel'.⁸

Of er aan de monding van de Deel een zijl heeft gelegen weet ik niet. Het is niet onmogelijk. In het geval van de Middagsterriet hebben we gezien dat die waterloop bij Arbere op de Kliefslootgeul uitkwam via een zijtje dat in de 12^e-eeuwse Middagsterdijk was gelegd. Een opvallende verbreding van het stroombed van de Deel tussen Winsum en de Baatjeborgkronkel doet denken aan een binnendijkse kolk en zou erop kunnen wijzen dat hier een zijl heeft gelegen. Maar zo'n bekken is misschien ook mogelijk zonder zijl.

Als ook ten westen van Winsum in de 12^e eeuw al een sluis heeft gelegen, veronderstelt dit dat er een organisatie is geweest waarin de belanghebbende landeigenaren samenwerkten. Net zoals het Aduarderzijlvest moet ook het Winsumerzijlvest in eerste aanleg dan al veel ouder zijn dan de oudste zijlbrief doet vermoeden. Voor het Aduarderzijlvest dateert die uit 1382, voor het Winsumerzijlvest uit 1323.

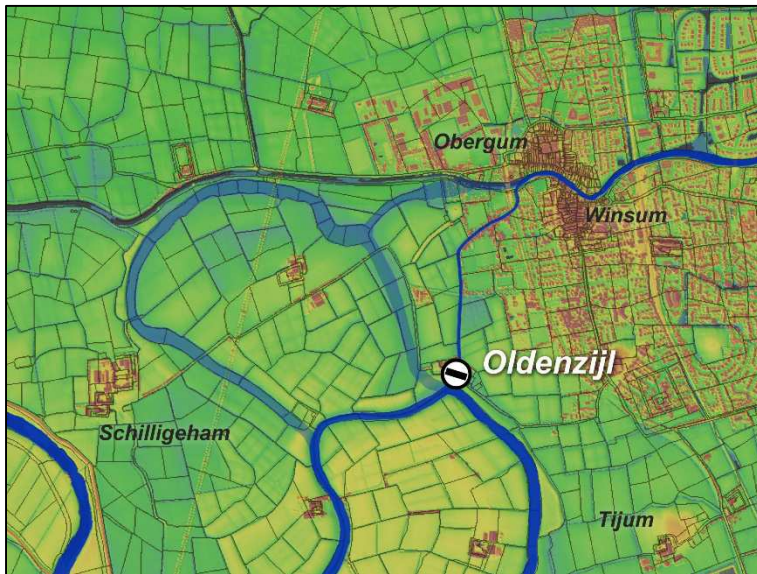
De 'Baatjeborg-kronkel' afgesneden: 'monnikenwerk'?

Vanuit het Aduarder Voorwerk te Schilligeham (?) is in de 13^e eeuw (?) de Baatjeborg-kronkel afgesneden. Sindsdien liep het water van de Deel door de oostelijke arm van de Baatjeborg-kronkel zuidwaarts naar de Hunze.

Het lijkt er niet op dat er een sluis heeft gelegen op de plek waar de nieuwe monding van de Deel is gemaakt.

⁸

www.groningerarchieven.nl/historie/mengelwerk/het-woldland-in-de-middeleeuwen-en-de-strijd-om-winum-in-1581

De Oldenzijl gelegd

De volgende stap was het weren van het water uit de ingepolderde landerijen. Daartoe moest de Deel een nieuwe monding krijgen, die afgesloten werd met een zijl. Het lijkt erop dat dit omstreeks 1300 is gebeurd. Tegenwoordig heet de plek waar deze Winsumerzijl heeft gelegen 'Oldenzijl'. Voor de afvoer van het water is een nieuwe zijltocht gegraven: het Oldenzijlsterdiepje.

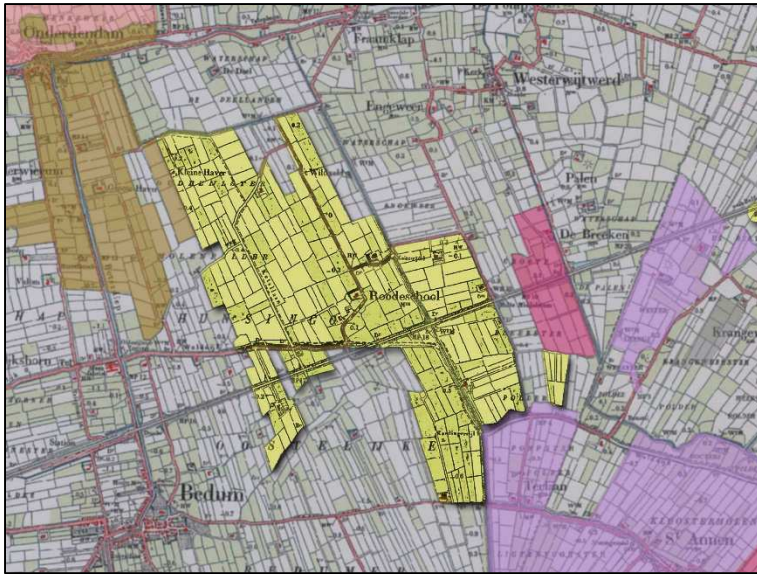
NB Het Oldenzijlsterdiepje vormt de oostelijke begrenzing van het land van Aduard.

Oldenzijlsterdiepje

Bij wijze van aardige bijzonderheid kan ik melden dat in de 18e-eeuwse 'Atlas der Stadslanden' op kaart nr. 31 (landerijen onder Winsum) bij het Oldenzijlsterdiepje staat vermeld: *'oudt Reijdt diep bijna toe gewassen.'*⁹ Dit bijschrift deugt uiteraard niet: het Reitdiep heeft hier nooit gestroomd. Wat wél klopt is dat de watergang zijn functie als zijltocht is kwijtgeraakt en daardoor is vervallen. Dit komt doordat de Winsumerzijl zijn functie heeft verloren door het afsnijden van de Raken (1629) en het leggen van de nieuwe Winsumerzijl (1635) naast de uit c. 1460 daterende Schaphalsterzijl.

⁹ T1536-5292.

Het Aduarderland bij Rodeschool

Door de omvang van zijn goederen en de ligging van het klooster bij de Kliefslootgeul gaf Aduard de toon aan in het Aduarderzijvest. De abdij was door haar voorwerk te Schilligeham ook direct betrokken bij de monding van de Deel in de Hunze en dus bij het Winsumerzijvest.

Later blijkt die betrokkenheid echter niet via Schilligeham, maar via Rodeschool te lopen. Aduard bezat daar c. 400 ha land. De hofmeester van het Aduarder voorwerk aldaar was de vaste voorzitter van het Winsumerzijvest, dat ook een deel van het Fivelgoër Woldland (het Vierendeel) en Stedum met omgeving omvatte.

Dat geeft me aanleiding om ook even bij dit kloosterbezit stil te staan.

Volgens J.A. (Hans) Mol behoorde het Voorwerk te Rodeschool waarschijnlijk niet tot de oudste uithoven. Volgens hem hebben de oudste voorwerken dichtbij de abdij gelegen. Hij suggereert daarmee dat Rodeschool om die reden een jonger voorwerk moet zijn. Ik neem aan dat dan ook Schilligeham een later voorwerk zou moeten zijn.

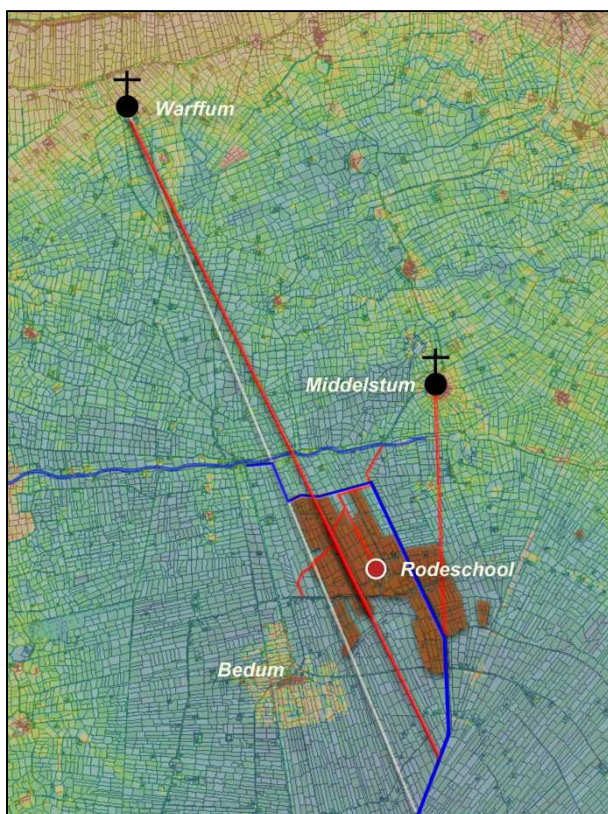
De logica ontgaat mij. Het feit dat een goederencomplex ver van Aduard ligt, hoeft een vrome schenker er niet van te hebben weerhouden het aan Aduard te geven. Dat geldt in het bijzonder voor de tijd omstreeks 1200, toen er buiten Aduard vrijwel geen andere kloosters waren. Hetzelfde geldt uiteraard ook voor Schilligeham.

Het lijkt mij heel goed mogelijk dat een 13^e-eeuwse landbezitter zijn goed heeft vermaakt of geschonken aan het klooster. De locatie Rodeschool vinden we even benoorden de Wolddijk, in een gebied waar de bodem uit kalkarme woudeergrond bestaat. Dezelfde bodem ligt ook binnen de omstreeks 1200 aangelegde Wolddijk, hoewel het grootste deel daarvan een ander profielverloop heeft. De landerijen van Rodeschool liggen zowel binnen als buiten de Wolddijk, hetgeen erop zou kunnen wijzen dat het complex ouder is dan de Wolddijk. Het geheel wekt de indruk een oude randveenontginning te zijn, die in de 10^e of 11^e eeuw bewoond is geraakt. Daarna is de bodem gezakt en nam de wateroverlast toe. Hergebruik van de kolonie was pas mogelijk nadat de woonplek was verhoogd.

De situatie komt overeen met het 'podium' aan de Westerseweg 2 onder Zuidwolde, die volgens Gert Kortekaas vanaf 1150 is opgeworpen op de plek van een oudere nederzetting. Ook daar is het veen door de eerste ontginning verdwenen, de bodem is gedaald waardoor overstromingen optraden.

Rond deze tijd zal ook het Kardingermaar – dat oorspronkelijk water van het Fivelgoër Vierendeel naar de wijde monding van de Fivel had afgevoerd en de grens vormde tussen Hunsingo en Fivelgo – noordwaarts zijn afgeleid. Dat was noodzakelijk geworden doordat het kanaal steeds slechter ging functioneren als gevolg van de opslibbing in de Fivelboezem. Wellicht was het al meteen nodig om er dijken langs te leggen, want het af te leiden water kwam van hogere gronden (het nog niet gedaalde veen in het Centrale Woldland). Tegenwoordig ligt het land bij Rodeschool meer dan een halve meter lager dan dat bij de Deel (Delve of Boterdiep).¹⁰

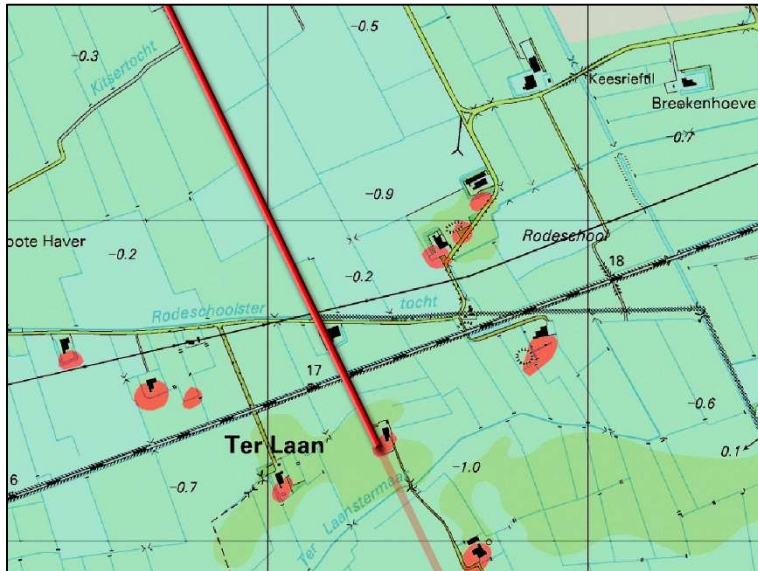
Overigens is er over het Aduarder land bij Rodeschool nog wel wat aardigs te vertellen, zij het dat dit niets met Aduard te maken heeft. Zoals gezegd maakt het Aduarder bezit in het noordelijke deel van het Centrale Woldland deel uit van een complex dat vermoedelijk in de 10^e eeuw – dus ruim vóór de stichting van het klooster – vanuit het noorden is ontgonnen en waarvan de verkaveling is bepaald door een lijn te trekken tussen de wierde van Warffum en een bultje bij de Terlaanstermaar. Op dit bultje stond tot voor kort een boerderij (Ter Laan 31) die aan de aardgaswinning ten offer is gevallen.

Het Aduarder complex te Rodeschool, met raailijnen, Kardingermaar en Deel

¹⁰ Zie hiervoor 'Het Woldland en de strijd om Winsum (1581)' op www.groningerarchieven.nl/historie/mengelwerk/

Niet alleen de ontginning van het gebied ten noordwesten van Bedum, ook de omlegging van het Kardingermaar (eerst via een op Middelstum geraaide sloot, daarna via een sloot die past in de op Warffum geraaide verkaveling van Rodeschool en omgeving) dateren van vóór de stichting van het klooster Aduard en de vestiging van een kloostervoorwerk te Rodeschool.

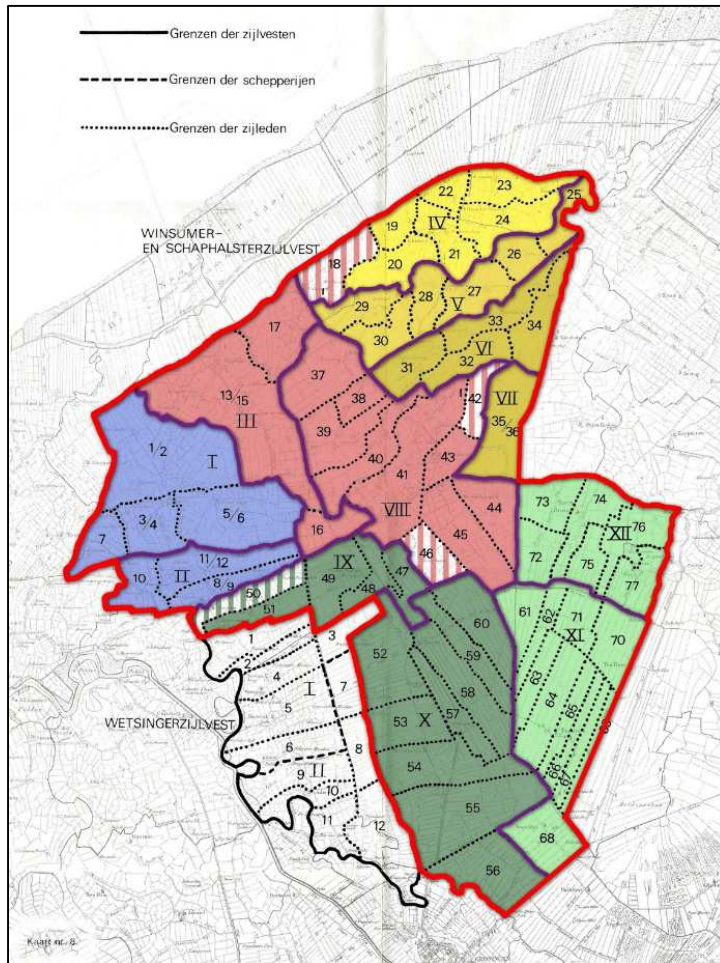

Rodeschool en de raailijn op Warffum

Ter Laan 31 in betere tijden

Ik noem het Aduarderland in en bij Rodeschool niet vanwege het feit dat van hieruit zulke belangwekkende waterstaatkundige werken zijn verricht waarbij in het bijzonder de belangen van Aduard hebben meegespeeld. De reden van vermelding is dat de Hofmeester van Rodeschool in het Winsumerzijlvest dezelfde functie vervulde als de abt van Aduard in het Aduarderzijlvest.

Het Winsumer (en Schaphalster) zijlvest
Het gebied van de Rodeschoolster zijl-eed
is gearceerd. Het bevindt zich in het
midden van het zijlvest.

De zijlvestenijen waren op verschillende niveaus georganiseerd. Het laagste was dat van de zijl-eden die elk een eigen zijlrechter hadden. Een aantal zijl-eden vormden schepperijen waarin het beleid werd gemaakt en uitgevoerd door de rechters van de zijl-eden onder voorzitterschap van de schepper, en op het hoogste niveau bepaalden de scheppers onder voorzitter van de overste schepper – in het Winsumerzijlvest de hofmeester van Aduard, in het Aduarderzijlvest de abt van Aduard en in het Zijlvest van de Drie Delfzijlen de abt van Wittewierum – het beleid.

Lagemeeden

Tot slot van dit overzicht een enkele opmerking over Lagemeeden, waar ten tijde van abt Frederik Gaaikema (1329-1350) een kapel – de Abtenkroniek van Aduard heeft het zelfs over een *ecclesia* – is gesticht.

De kleine wierde – de archeologen spreken van een ‘podium’ – waar het klooster Aduard een voorwerk heeft gehad en de kapel heeft gestaan, lijkt al rond het jaar 1100 gediend te hebben als oriëntatiepunt voor de ontginning van Roderwolde. De kerk van Roderwolde wordt in 1139 voor het eerst vermeld. Dit betekent dat het gebied van Lagemeeden reeds lang vóór de stichting van Aduard bewoond is geweest. Maar het is de vraag of de mensen zich hier hebben kunnen handhaven toen de overstromingen kwamen.

Het kerkhof in Lagemeeden ligt c. 1,5 meter hoger dan het omringende terrein. De hoogte moet zijn opgeworpen door kolonisten die hier na of misschien zelfs ten tijde van de inundaties hebben gewerkt.

In dit geval is waarschijnlijk sprake van ‘hergebruik’ door de monniken van Aduard van een oudere nederzetting. Wat dat aangaat is de situatie hier misschien te vergelijken met die van Rodeschool, waarvan we zagen dat het ook daar om een ‘tweedehands’ nederzetting gaat. Ook het klooster Selwerd was in het bezit van oude boerenplaatsen die, zo lijkt het, na een eerste bewoningsfase waren verlaten en later, na ophoging, weer in gebruik zijn genomen. Ik denk aan de reeds genoemde boerderij Westerseweg 2 onder Zuidwolde en het Soephuis, ter weerszijden van de Wolddijk gelegen, even ten noorden van Noorderhoogebrug.

Aduard, het water en het landschap

- 1 Inleiding
- 2 De bronnen en het onderzoek
- 3 Inpolderingen, dammen en zijlen
- 4 Turf**
- 5 Pauze
- 6 Problemen en de oplossing daarvan
- Het Aduarderzijlvest

Turf

De bisschop van Utrecht verleent een privilege aan Aduard

GrA T2-1 (20 oktober 1250)

In 1250 schonk de bisschop van Utrecht aan Aduard (dat in het bisdom Münster ligt!) het recht om in en door het Sticht onbelemmerd goederen te vervoeren en handelsactiviteit te plegen. Expliciet wordt het vervoer van hout en turf genoemd.¹¹

Hans Mol (Abtenkroniek 188) maakt melding van deze akte wanneer hij de Aduarder uithof 'Terheijl' bij Roden bespreekt. Er is echter niets waaruit men zou kunnen opmaken dat Terheijl in de 13^e eeuw al in bezit van Aduard was. Dat wil uiteraard niet zeggen dat Terheijl toen niet van Aduard was. We weten het eenvoudig niet. Zekerheid hebben we wel over het feit dat Aduard al heel vroeg belangen heeft gehad in de omgeving van Zuidlaren:

- In 1262 kocht abt Geiko van Aduard van de markegenoten van Zuidlaren 28 'waardelen' ('weren') in het veen ten oosten van de Hunze (Zuidlaarderveen). Volgens de betreffende akte lag dit land tussen de Gronesbeke en de Prumesleke.¹²

¹¹ GrA T2-1 regest nr. 15 (OGD I 114).

¹² GrA T172-50 reg. nr. 8 (OGD I 131).

- In 1264 preciseerden Aduard en Zuidlaren enkele punten uit de transactie van 1262. De partijen stelden vast dat de aankoop van 1262 betrekking had op land in Everswolde ten noorden van de *grangia* of uithof die het klooster daar bezat. Over de rivier de Hunze werd afgesproken dat de visserij gemeenschappelijk zou zijn en dat de afloop van het water naar het *Northlara mare* (nu Zuidlaardermeer) niet zou worden belemmerd. Aduard kreeg ook het recht om een weg aan te leggen in de richting van Wolfsbarga. De ondergrond van het veen tussen de Prumesleke en de marke Midlaren kreeg Aduard van de Zuidlaarders cadeau vanwege het feit dat het klooster hen 'vroeger' had geholpen door hun een kelk en bakstenen voor hun kerk te schenken.¹³

Het laatste punt herinnert waarschijnlijk aan de schade die het kerspel Zuidlaren in 1232 had geleden, toen de opstandige Drenten in oorlog waren met de Groninger ridders die de bisschop trouw waren gebleven. Bij die gelegenheid zou de kelk zijn ontvreemd en de dorpskerk van Zuidlaren verwoest.

Als dit klopt, wordt het aannemelijk dat Aduard in 1262 al geruime tijd belangen had in de buurt van Zuidlaren. Het ligt voor de hand daarbij in de eerste plaats te denken aan de brandstof die uit dit gebied kon worden gehaald, maar het valt ook niet uit te sluiten dat de kloosterlingen op de veengrond ten oosten van de Hunze graan hebben verbouwd.

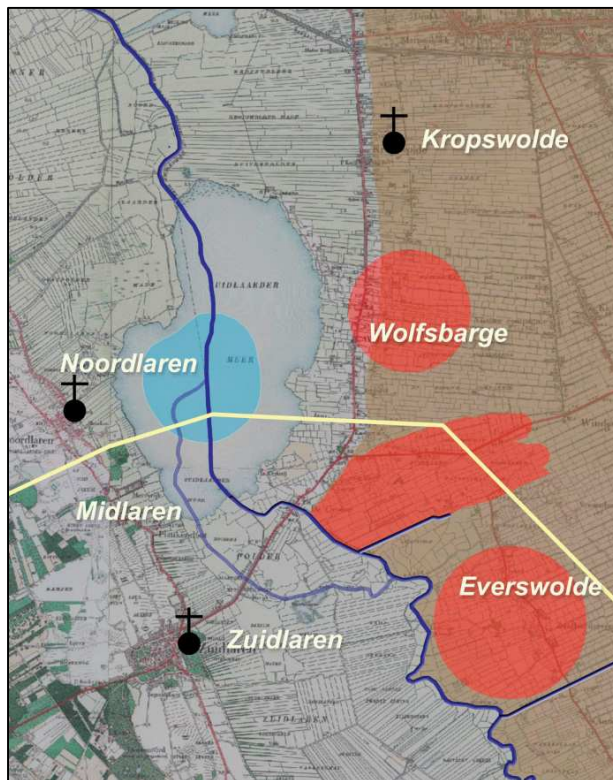
We weten verder dat er in 1263 een kapel stond in Everswolde (*Hortus Sancti Bernardi*, 'de tuin van Sint Bernard') en in 1282 of 1283 blijkt er ook te Wolfsbarga een kapel te zijn. Daarbij hoorde ook een begraafplaats. Het gaat hier om een afsplitsing van het kerspel Noordlaren. De 'buren' van Wolfsbarga waren kolonisten van Aduard.

Was deze afsplitsing nodig doordat de verbinding tussen Noordlaren en Wolfsbarga verbroken was door het zich uitbreidende Zuidlaardermeer? Zoals we zagen heette dit meer in de oorkonde van 1264 *Northlara mare* ('Meer van Noordlaren'); het werd toen een *stagnum* ('stilstaande plas') genoemd. Wellicht is de omvang van de kleine Noordlaarder plas in deze jaren aanzienlijk toegenomen door twee factoren: (1) de toegenomen stuwing vanuit zee die het gevolg was van de aanleg van dijken langs de benedenloop van de Hunze en andere zeearmen, en (2) de toestroom van bovenwater dat als gevolg van het afgraven van de turf bij Zuidlaren versneld loskwam.

In de stadsrekening over 1630 vond ik onder het kopje 'landerijen in Wolfsbarga' een aantekening over het landgebruik door Harmen Harmens, '*in plaetz van Frerick Roeleffs ten noerden van Awerdersloet*'. Het gaat om bouwland en hooiland, *de Vingerhoet* genaamd, gelegen te Westerbroek.¹⁴ Zou deze Aduardersloot een herinnering zijn aan de Aduarder kolonie in deze buurt? Het is overigens niet duidelijk waar het land lag. Dat geldt ook voor de sloot. Land en sloot kunnen immers niet tegelijkertijd onder Wolfsbarga en Westerbroek liggen. Daartussen ligt Kropswolde.

¹³ GrA T172-50 reg. nr. 9 (OGD I 135). Groenendijk en Van der Sanden vergissen zich wanneer ze denken dat de Prumesleke geïdentificeerd kan worden als het waterloopje dat vanuit het oosten ter plaatse van de latere grens tussen het Gorecht en Drenthe in het Zuidlaardermeer uitkomt. Uit de tekst van deze oorkonde blijkt dat er nog veen lag tussen de Prumesleke en de landschapsgrens. Anders gezegd: de Prumesleke vormt niet de landschapsgrens (H.A. Groenendijk en W.A.B. van der Sanden, 'Een verdrongen weg in het Zuidlaardermeer. Verslag van een ongewoon onderzoek', in: *Drentse Volksalmanak 2007*, 131-187, hier 172).

¹⁴ GrA T1605-332 (1630) fol. 40v.

Aduarder bezittingen in de Gorechter en Zuidlaarder venen

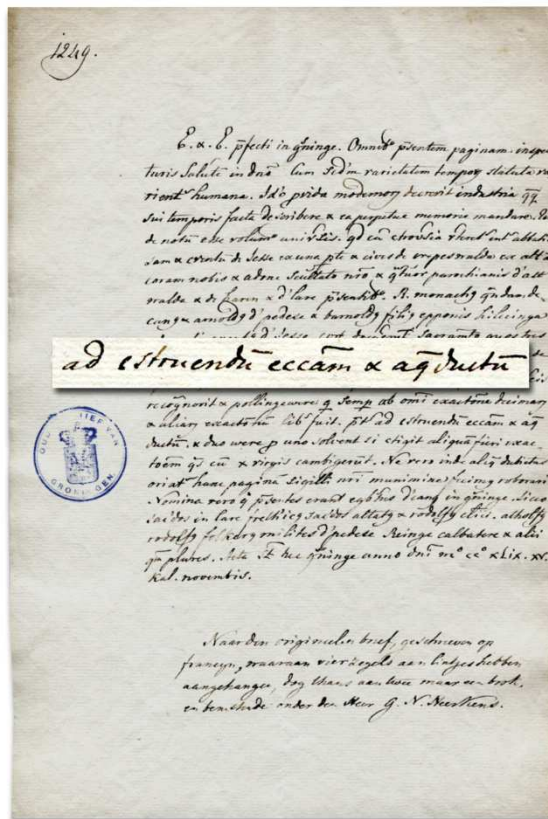
Waar het land van Aduard precies lag weten we niet. Wel is duidelijk dat de activiteiten van Aduard al spoedig leidden tot wateroverlast in de buurt van Kropswolde.

In de aanstonds te bespreken tekst van 1285 wordt een *Grove* of *Groeve* genoemd. Het gaat waarschijnlijk om een kunstmatige watergang vanuit het veen bij Everswolde. Aangenomen mag worden dat hij gegraven is ter vervanging van de oude loop van de Hunze (op het kaartje aangegeven met een vage blauwe lijn) die wat verder naar het westen lag en verland was.

Het kan ook zijn dat men met het graven van de *Groeve* een poging heeft gedaan om wateroverlast in de weiden en hooilanden van Zuidlaren te voorkomen. Door het afgraven van het veen gaat immers de sponswerking ervan verloren en loopt het hemelwater veel onregelmatiger af dan voordien het geval was. Dit kan een directe bedreiging zijn geweest voor de bruikbaarheid van de landerijen die op de oostelijke helling van de Hondsrug lagen.

Het Zuidlaardermeer dat in de 13^e eeuw als *Northlara Mare* wordt aangeduid,¹⁵ was destijds veel kleiner dan nu. Mogelijk lag het op de plek die hier wat blauwer is gekleurd, maar het zou me niet verbazen als het nog wat verder naar het noorden heeft gelegen.

¹⁵ OGD I 35 (1264).

‘ad construendum ecclesiam et aqueductum’

Afschrift door A.J. de Sitter (c. 1790)

OGD I 112 (1249)

Blijkens een niet in alle opzichten met zekerheid te interpreteren akte die ook alleen in een slecht afschrift is overgeleverd,¹⁶ beëindigden de prefecten Egbertus en Egbertus op 18 oktober 1249 een geschil tussen het klooster Essen en de inwoners van Kropswolde. Het lijkt erop dat de *advocati* die Essen in deze zaak lieten horen ooit een *tiuche* (‘compagnie’) hebben gevormd om veen bij Kropswolde te ontginnen. Ze hadden dat gedaan met toestemming van de paus. Het ontgonnen land hadden ze later met Essen geruild tegen land in Haren. Je kunt je voorstellen dat het de nonnen van Essen in deze transactie om de brandstof ging die in Kropswolde werd gewonnen. De Kropswolders eisten van het klooster dat het normaal schot zou betalen, maar de oorspronkelijke ontginners verklaarden dat ze maar half schot hadden moeten betalen en dan nog alleen wanneer het ging om bijdragen voor de bouw van de kerk en een zijl. Zowel de kerk als de zijl zullen we in Kropswolde moeten zoeken. De Kropswolders hadden immers het meeste belang bij de betaling van schot ten behoeve daarvan.

Als de datum juist is – en daar lijkt het, gezien het gezamenlijke optreden van de prefecten Egbert en Egbert wel op¹⁷ – bewijst dit stuk dat er halverwege de 13^e eeuw al een zijl bij Kropswolde lag. Daaruit mogen we concluderen dat er ook een dijk is geweest en dat die nodig was om het ten gevolge van de ontginning van het veen gedaalde land tegen overstroming door zee- en bovenwater te beschermen.

De Kropswolders zullen ongetwijfeld van mening zijn geweest dat een deel van het probleem werd veroorzaakt door de Aduarder ontginningen bij Everswolde. Daardoor kwam het

¹⁶ OGD I 112 (1249).

¹⁷ Zie Schaap, ‘Burggraven van Groningen’, *Nederlandse Leeuw* 84.

Drentse water versneld los. Bovendien hadden de Aduarder kolonisten een kanaal gegraven om hun water sneller af te voeren. In een akte van 1285 wordt dat kanaal Groeve genoemd.

Hoe het precies heeft gezeten weten we niet, maar duidelijk is wel dat de Kropswolders een dam hebben gelegd in de Groeve om zich het Aduarder water van het lijf te houden. Daar waren de Aduarders het uiteraard niet mee eens.

Een oorkonde van 8 april 1285

‘Egbert, prefect van Groningen, Adolf zijn zoon, Otto, ridder van Groningen, en Snelger van Scharmer doen uitspraak in een geschil tusschen den abt en het convent van Aduard ter eener en de ingezetenen van Osterwalda en Gha ter anderer zijde over een dam, in het water “de Groewe” gelegd.’

In 1285 deden scheidsrechters uitspraak in het conflict tussen Aduard en het Gorecht. De details van de getroffen regeling blijven lastig te interpreteren, maar de algemene lijn is wel duidelijk. Dat komt onder meer doordat men bij latere conflicten teruggreep op de akte van 1285.

Het komt erop neer dat de Gorechters – van hen zullen de Kropswolders wel de meest belanghebbenden zijn geweest – en de Aduarders elkaar niet moesten dwarszitten maar de handen ineen moesten slaan om het Drentse water aan de Drentse kant van de grens op te houden.

De Aduarders mochten dus niet hun water zo maar noordwaarts laten stromen zonder zich iets aan te trekken van de gevolgen die dat voor de benedenstrooms gelegen gebieden had. Anderzijds werden de Drenterwolders verplicht om mee te helpen het bovenwater buiten hun eigen gebied, In Drenthe, te stuiten.

Verder werd bepaald dat de Kropswolders hun dam in de Groeve mochten houden en dat de Aduarder kolonisten bij Everswolde door mochten gaan met ontginnen van veen, iets wat de tegenpartij liever gestopt had willen zien.

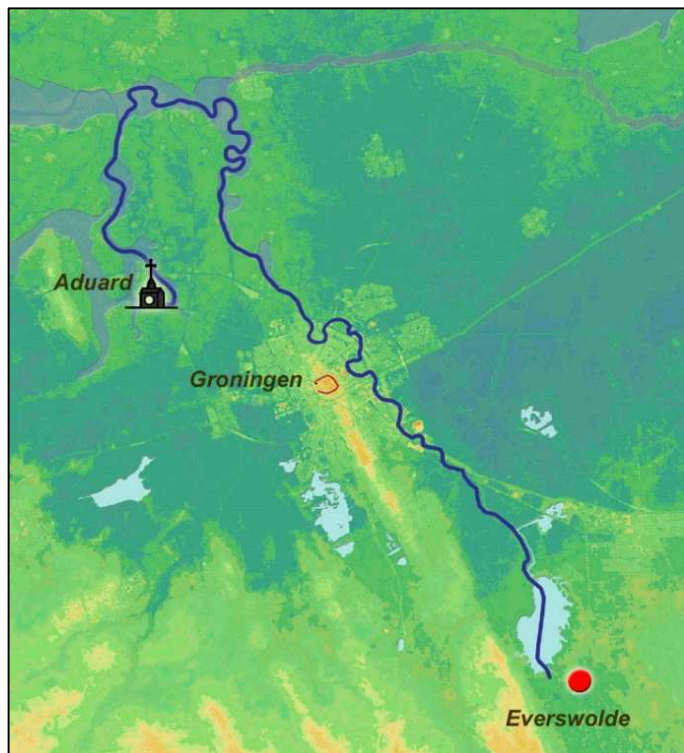

Reconstructie van de kloosterkerk te Aduard door Axe Kooi

Volgens de jongste inzichten van de 'reconstructeurs' heeft er ook een hoge toren bij de kerk gestaan.

Het kost moeite om geen verband te zien tussen de turfgraverij bij Everswolde en de grote kloosterkerk in Aduard, die volgens de Abtenkroniek tussen 1240 en 1263 is gebouwd. Grondstof voor de benodigde stenen was volop aanwezig in de buurt van het klooster zelf, maar voor het stoken van de tichelovens moest brandstof van elders worden aangevoerd. De veronderstelling ligt voor de hand dat de hiervoor benodigde turf uit Everswolde kwam. Maar hoe kwam de turf vanuit de buurt van Zuidwolde in Aduard?

Het transport zal niet over de weg zijn gegaan. Vervoer over land is en was relatief duur; er kan per wagen niet veel mee, de af te leggen afstand tussen Everswolde en Aduard is groot en de landwegen waren een groot deel van het jaar onbruikbaar. Voor het goederenvervoer werd dus vooral gebruik gemaakt van waterwegen. De monniken van Aduard zullen ongetwijfeld de route hebben bevaren die ook door de inwoners van Groningen werd benut: de rivier de Hunze.

De natuurlijke vaarroute

Waarschijnlijk werden de turfpramen geboomd en – waar dat door de aanwezigheid van begaanbare oevers mogelijk was – getrokken. Het is niet handig om met deze bootjes over een open zeearm als de Hunze helemaal tot voorbij Winsum en zelfs Feerwerd en Ezinge te varen om dan door een andere open zeearm, de Kliefsloot tussen Ezinge en Saaksum, weer stroomopwaarts te varen.

Het ligt veel meer voor de hand dat men veel zuidelijker een doorsteek in westelijke richting heeft gevonden (of: gemaakt).

Een verkorte vaarweg?

In de Paddepoel (ten noorden van de pleistocene hoogte van de Hondsrug en net buiten het Utrechtse gebied) hadden de monniken – vanuit Everswolde gerekend – de eerste mogelijkheid om de grote omweg over Ezinge af te snijden. Het kanaal tussen Paddepoel en de Kliefslootgeul is zelfs de kortst mogelijke verbinding tussen de Hunze en Aduard.

Een 13^e-eeuws kanaal tussen de Hunze en Aduard?

Het westelijke deel van het kanaal – van de rest zijn tegenwoordig alleen nog vage sporen te zien – bestaat nog altijd: het is de Lindt tussen het Aduarderdiep en Aduard. Dat we hier met een kunstmatige en secundair aangelegde watergang te maken hebben blijkt uit het feit dat hij een oudere verkaveling doorsnijdt.

Een spoor bij Kolde Ovent aan het Reitdiep

De Lindt: een 13e-eeuwse schipsloot?

De naam 'De Lindt' is waarschijnlijk hetzelfde woord dat we in Drenthe tegenkomen als 'lent'. Een 'lent' is een aanlegplaats voor bootjes aan de bovenloop van de Hunze, in het bijzonder een plek waar turfschuiten met het bruine goud beladen konden worden.¹⁸ Het zou niet vreemd zijn wanneer de naam van de schipsloot bij Aduard samenhangt met het doel waarvoor hij is gegraven.

¹⁸ J. Wieringa, 'Het toponiem Lent. Herinnering aan de scheepvaart op de Hunze', in: *Driemaandelijke bladen* 1976, 49-53. Wieringa verwijst naar T1536-1010 (kaart van de Oostermoersevaart tussen Drouwen en het Zuidlaardermeer), waarop 22 'lenten' en 1 'lint' zijn ingetekend. Het is niet duidelijk wat het woord 'lent' betekent. Zie Wobbe de Vries, *Groninger Plaatsnamen* (Groningen/Batavia 1946) 124: 'De naam is mij duister'.

De Zwarte Lent in Zuidlaarderveen

Overigens komt het woord 'lent' niet alleen in Drenthe voor. Ook in Winsum heette een laad- en losplaats aan de zuidzijde van het Winsumerdiep 'het lent'. Halverwege de 18^e eeuw beweerden de ingelanden van de Schepperij Winsum niet te weten wat daarmee bedoeld werd, maar uit andere documenten uit die tijd blijkt dat 'de lendt' of 'het lent' een strook langs het Winsumerdiep was die dienst deed als *'opslag voor alle ingesetenen van de carspelen Winsum en Bellingeweer'* en om die reden ook door hen moest worden onderhouden, onder toezicht van de schepper van Winsum.¹⁹ Er moet een traditie zijn geweest dat deze 'lent' met het voormalige Jacobijnerklooster te maken heeft gehad, want in de 19^e eeuw werd de betreffende kade 'Munnikelent' genoemd.²⁰ Je zou kunnen vermoeden dat ook de Dominicanen van Winsum, net zoals de Cisterciënsers van Aduard, hun brandstof uit de venen ten zuidoosten van de stad Groningen haalden en via de Hunze naar hun klooster vervoerden.

Zuidlaren.

Berend Botje ging uit varen
Met zijn scheepje naar Zuidlaren;
De weg was recht, de weg was krom —
Nooit kwam Berend Botje weerom!

79

Be - rend Bot - je ging uit va - ren
met zijn scheep-je naar Zuid-la-ren. De weg was recht, de
weg was krom, nooit kwam Be-rend Bot-je weer-om.
Een twee drie vier vijf zes ze-ven, waar is Be-rend
Bot - je ge-ble-ven? Hij is niet hier, hij is niet daar,
hij is naar A - me - ri - ka! A - me - ri-ka, A -
me - ri-ka, drie-maal in de rond-te van je
hop - sa - sa!

Berend Botje (Simon Abramsz.,
Rijmpjes en versjes uit de oude doos)
met de bijbehorende noten

¹⁹ GrA T136-2486 (1765), T136-2475 (1767).

²⁰ GrA T2779-980 (1857-1859, 1865 en 1866).

Het zal wel niemand zijn ontgaan wat voor geweldige ontdekking we hier tussen neus en lippen door hebben gedaan: eindelijk is er een historisch verantwoorde verklaring voor het liedje over Berend Botje, die met zijn scheepje naar Zuidlaren voer en nooit weerom kwam. 'De weg was recht' (het kanaal), 'de weg was krom' (de Hunze) ...! Ook de naam van de schipper past: Berend is natuurlijk de heilige Bernardus van Clairvaux, de stichter van de cisterciënser orde en naamgever van het Sint Bernardus-klooster in Aduard!

Het is jammer dat het vandaag al 19 en niet 1 april is.

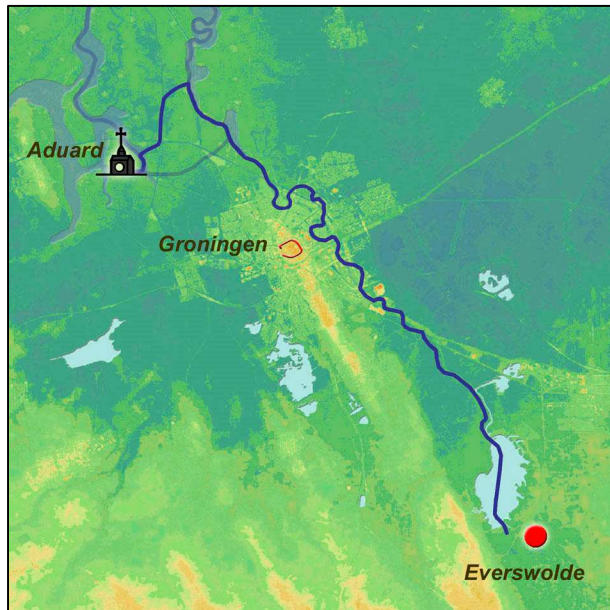

Hoge opslibbing in de Paddepoel

Als ze werkelijk heeft bestaan kan de vaarroute vanuit de Paddepoel niet erg lang dienst hebben gedaan. De opslibbing in dat gebied moet het op diepte houden van het kanaal tot een onmogelijke opgave hebben gemaakt.

Wellicht is om die reden aan het einde van de 13^e eeuw een alternatieve route in gebruik genomen. Deze liep via een natuurlijke priel die in de oorspronkelijke toestand even ten noorden van Oostum in de Hunzebedding was uitgekomen. Wellicht hebben de monniken die priel door middel van een gegraven watergang verbonden met een eveneens natuurlijke watergang ten noordoosten van klooster en hebben ze op die manier een nieuw vaarroute gecreëerd.

Deze suggestie veronderstelt weliswaar een sluis of overtoom ten noorden van Oostum, maar zou een verklaring geven voor de brug die aan het einde van de 13^e eeuw op de plek van de huidige Aduardersteentil is gebouwd.

Een nieuwe verbinding tussen de Hunze en Aduard; eind 13^e eeuw (?)

De nieuwe vaarroute nader bekeken

Vaak is het de van het 'normale' patroon afwijkende loop van wegen of sloten die doet vermoeden dat ze een natuurlijke herkomst hebben gehad. Dat is ook het geval met de priel ten noorden van Oostum. De merkwaardige loop van een sloot – waarvan de betekenis verder nog wordt onderstreept door het feit dat hij ook de grens vormt tussen de kerspelen Oostum en Garnwerd – heeft me hier op het idee gebracht dat hier wel eens sprake zou kunnen zijn van een oude natuurlijke watergang die door de monniken van Aduard is 'hergebruikt' als scheepvaartkanaal.

Het zou te ver voeren om daarop nu in detail in te gaan. Alles is uitvoerig gedocumenteerd en geïllustreerd in delen 5 en 6 van 'Groningen en het Drentse water'.²¹

²¹ www.groningerarchieven.nl/historie/gdw

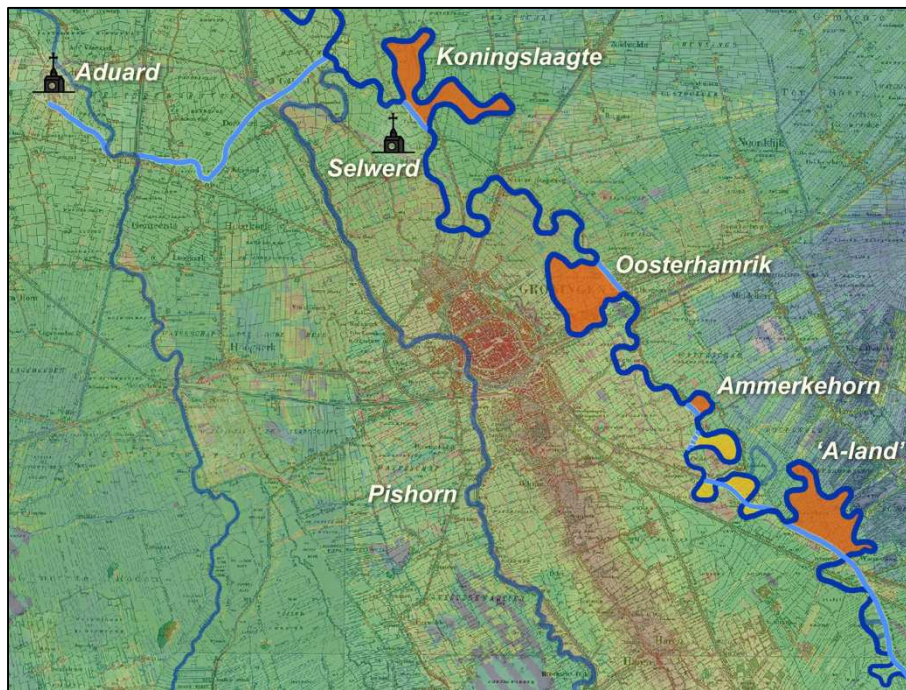

Een van het normale patroon
afwijkende sloot die de grens vormt
tussen de kerspelen Oostum en
Garnwerd

Aduardersteentil na de
restauratie

De vondst van een eind 13^e-eeuwse paalfundering onder de Steentil heeft een tijdje terug tot de overhaaste conclusie geleid dat het Aduarderdiep 100 jaar ouder is dan werd aangenomen. Afgezien van het feit dat deze conclusie geen rekening houdt met bronnen die anders doen vermoeden en ook niet past bij de waterstaakundige en landschappelijke ontwikkeling van dit gebied, ontbreekt ook de logische noodzaak om deze gevolgtrekking te maken. De vaststelling dat hier rond 1300 een brug is gebouwd bewijst alleen dat op deze plek een landweg een watergang heeft gekruist en niets meer.

Vroege
bochtsafsnijdingen
tussen Westerbroek en
Paddepoel

Er valt nog wat meer te zeggen over de route tussen Everswolde en Aduard en dan in het bijzonder over wat er met de Hunze is gebeurd. Ik geef toe dat wat ik ga zeggen erg speculatief is, maar aangezien ik geen argumenten zie die mijn verhaal onwaarschijnlijk maken, vertel ik het toch maar.

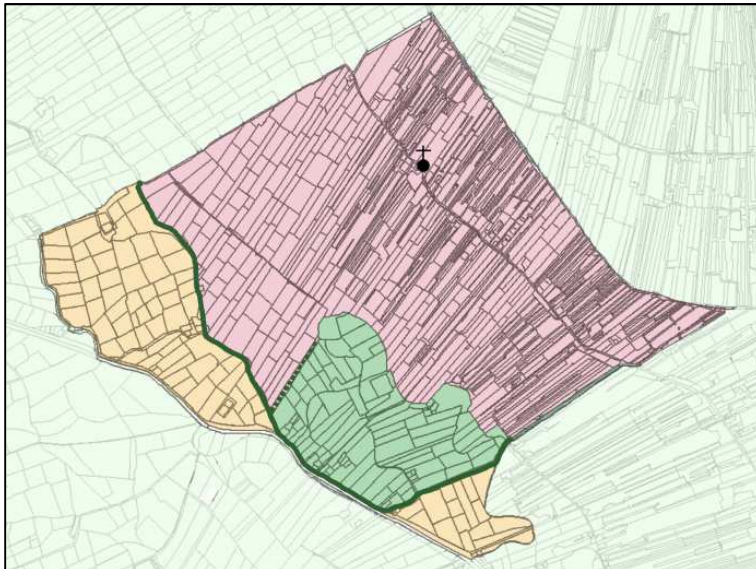
In een artikel over de datering van het Schuitendiep heeft Gerrit Overdiep de mogelijkheid geopperd dat Aduard en de stad Groningen hebben samengewerkt bij het afsnijden van een achttal grote lussen van de Hunze.²² Zijn datering (tussen 1392 en 1400) is inmiddels door iedereen wel geaccepteerd, maar zijn suggestie over de bochtsafsnijdingen was voor de professionele onderzoekers waarschijnlijk te speculatief. In elk geval is ze niet opgepikt.

Zeker is echter wel dat de lussen waarom het hier gaat, al heel vroeg zijn rechtgetrokken, zeer waarschijnlijk in de 13^e eeuw. De vraag die we moeten stellen is: wie kan er toen belang hebben gehad bij het kanaliseren van de kronkelende rivier? Het lijkt me erg onwaarschijnlijk dat iemand in het begin van de 13^e eeuw al zoveel last van het bovenwater heeft gehad dat hij de moeite heeft genomen om al die bochten af te snijden om op die manier de waterafvoer te bevorderen. Ik denk eerder dat deze ingrepen ten behoeve van het vervoer over water zijn gepleegd en dat door dezen en genen van de gelegenheid gebruik is gemaakt om land in te polderen. Als ik me niet vergis beschikte de stad Groningen destijds nog lang niet over die macht die ze later had. Bovendien: als de Groningers toen al turf naar de stad hadden willen halen, zou het niet meer nodig zijn geweest om omstreeks 1395 het Schuitendiep te graven. De conclusie moet dus zijn dat niet de stad Groningen, maar een andere instantie de initiatiefnemer moet zijn geweest, en dat die mogelijk met andere partners heeft samengewerkt. Mij dunkt dat Aduard daarvoor een uitstekende kandidaat is.

Het plaatje hoort bij een onderzoek waarmee ik nog volop bezig ben..

²² G. Overdiep, 'Het tijdstip van het graven van het Schuitendiep ten zuidoosten van Groningen', *Us Wurk* 21-22 (1972-1973) 187-191.

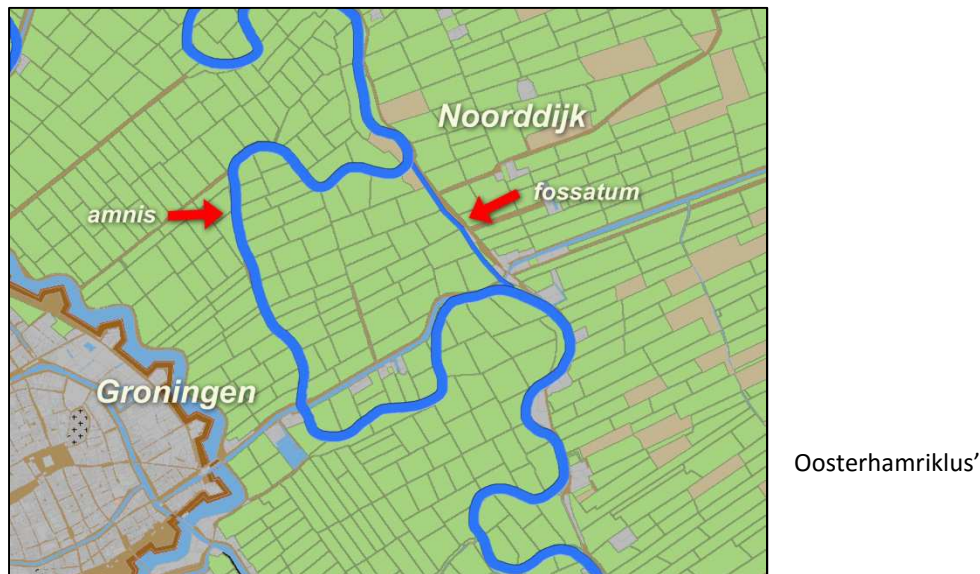
- Rechtsonder zien we enkele grote bochten die na de afsnijding zijn ingepolderd en bij het kerspel Engelbert zijn gekomen. Het gebied heeft geen naam, maar wordt door mij in gedachten als het 'A-land' aangeduid. Het gaat hier om een ca. 100 ha groot gebied, waarvan de bodem uit vruchtbare klei bestaat, in tegenstelling tot de rest van Engelbert, waar de bodem venig is. In de 13^e eeuw lag die veenbodem overigens nog niet zo laag als nu.
- Verder stroomafwaarts zien we drie afsnijdingen, waarvan de 'hammen' geel zijn gekleurd. Deze hammen zijn pas veel later ingepolderd. Na het doorgraven van de bochten moet dit een soort rietmoeras zijn geweest.
- Verder noordwaarts (bij het woord *Ammerkehorn*) is een stukje van het Helper Oosterhamrik afgesneden dat pas in de 15^e eeuw bij Middelbert is gaan horen.
- Ten oosten van de stad Groningen is een grote bocht afgesneden waardoor een c. 90 ha groot gebied, dat aanvankelijk tot Noorddijk moet hebben behoord, naar Groningen overging.
- Tenslotte hebben we ten noorden van Selwerd de spectaculaire grote lussen die weer opmerkelijke hoogtesprongen vertonen. In de afgesneden lussen heeft na de afsnijding geen opslibbing meer plaatsgevonden, daarbuiten wel. Het is dezelfde situatie die we eerder zagen bij de Nienhuisdam in de Kliefslootgeul en bij Schilligeham ten westen van Winsum en waarvan we veronderstelden dat ze ook in de 13^e eeuw is ontstaan.

De verkavelingspatronen in Engelbert

Het 'A-land' is groen gekleurd en wijkt wat de verkaveling betreft sterk af van de stroken die in het venige deel van het kerspel overheersen. Die strokenverkaveling is afgeleid van een lijn die getrokken kan worden tussen de kerken van Engelbert en Haren.

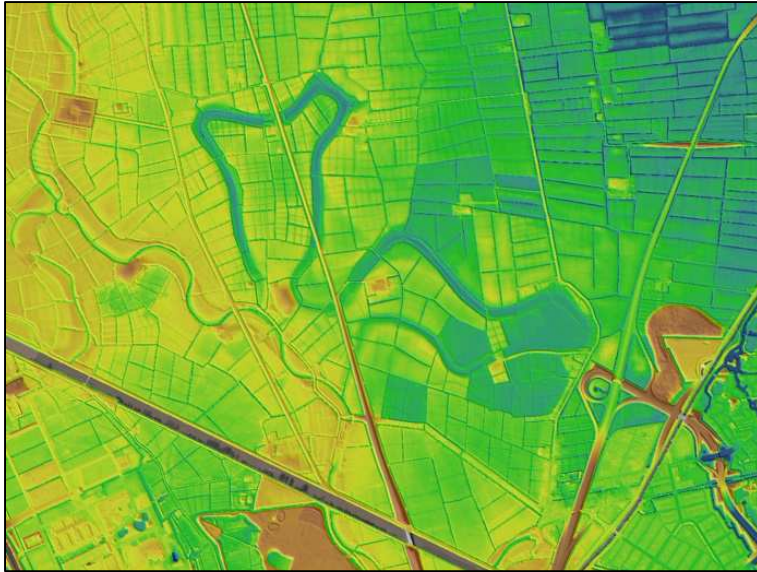
Hier zou sprake kunnen zijn geweest van samenwerking tussen Aduard en landeigenaren in Engelbert.

In de akte van 1258 waarin Fivelgo en Groningen vrede sloten, werd een *amnis* (rivier) aangewezen als grens tussen de gebieden waarbinnen de verdragspartners de rechtsorde zouden handhaven.²³ Met deze rivier moet de Hunze zijn bedoeld. Een *amnis* is een natuurlijke rivier, een kanaal is een *fossatum*. Wanneer we aan dit onderscheid belang mogen hechten zou dit kunnen betekenen, dat de afsnijding bij Oosterhoogebrug van ná 1258 dateert.

Ook hier kan spake zijn geweest van samenwerking: tussen Aduard en Groningen. Zoals gezegd werd door deze bochtafsnijding een stuk van het kerspel Noorddijk bij Groningen getrokken. Het lijkt op een ordinair geval van 'landjepik', maar het is de vraag of het dat ook echt is. Ik vermoed dat bij de kolonisatie van het gebied ten oosten van de Hunze een belangrijke rol gespeeld werd door de ridders die tot de entourage van de prefect behoorden (de zgn. 'borgmannen') en die ook als 'Groningers' kunnen worden bestempeld. Overigens is aan de invloed van deze borgmannen geleidelijk een einde gekomen. Een belangrijke stap in dit proces was de verovering van Groningen in 1251 door de verenigde Ommelanders van Hunsingo, Fivelgo en het Oldambt. Opmerkelijk is het feit dat veel grond in Noorddijk later in handen blijkt te zijn van families die in een relatie met 'Utrecht' stonden.

²³ GrA T2100-52 (OGD I 126).

De afgesneden lussen van de Koningslaagte

Zoals gezegd vertonen de afgesneden lussen in de Koningslaagte opmerkelijke hoogtesprongen. Ter weerszijden van de gekanaliseerde bedding van de Hunze heeft opslibbing plaatsgevonden, in de lussen zelf niet.

De opvallende rechthoekige donkerder groene vlakken zijn afgetichelde percelen. Het overgrote deel van de grond binnen deze lussen was eigendom van het klooster Selwerd. Een van de voormalige kloosterboerderijen doet nu dienst als bezoekerscentrum van de Stichting het Groninger Landschap.

Ook hier kan sprake zijn geweest van samenwerking, en wel tussen Aduard en Selwerd, dat in 1215 voor het eerst wordt genoemd.

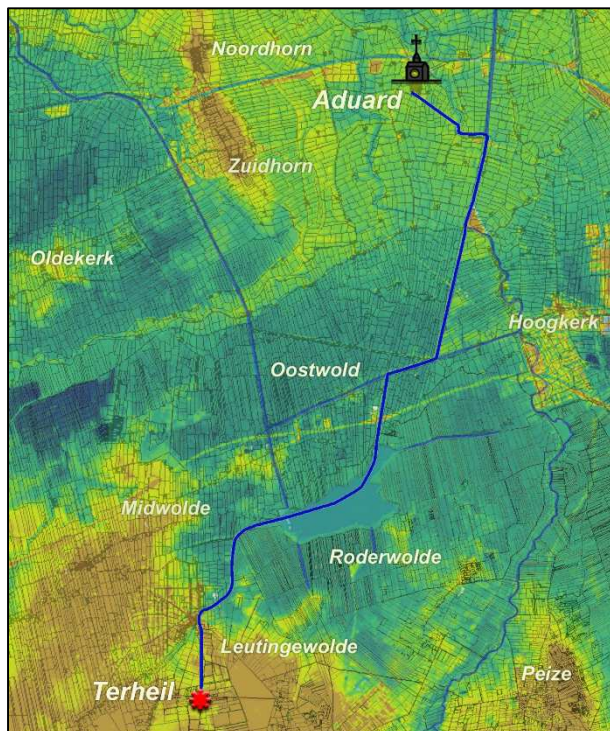

Uitgegraven kronkel in de Westerbroekstermadepolder

Ook verder naar het zuiden, tussen het Zuidlaardermeer en Westerbroek, zijn kronkels rechtgetrokken. Een aantal daarvan is nog aan de hand van de verkaveling te herkennen.

Uit luchtfoto's bleek dat zich aan de oostkant van het Drentse Diep, in de Westerbroekstermadepolder, een dichtgeslibde rivierkronkel bevond die tot dusver niet was herkend. Deze is in 1993 weer uitgegraven. Het archeologisch onderzoek ter plaatse

bracht 13^e-eeuwse cultuursporen aan het licht. Het lijkt erop dat zich hier een laadplaats voor turf (in Drenthe 'lent' genoemd) heeft bevonden.²⁴

De vaarweg tussen Aduard en Terheijl

Omwille van de tijd ga ik niet op de Aduarder uithof in Terheijl in, ofschoon daarover wel het een en ander te zeggen valt. Ik laat het bij een paar opmerkingen.

Zoals gezegd nemen sommigen aan dat ook Terheijl een oude bezitting van Aduard is en dat hier 'vanaf 1200' turf werd gegraven. Dit suggereert Hans Mol in de Abtenkroniek en zo staat het ook op allerlei websites. Deze beweringen missen echter elke serieuze grond. De oudste vermeldingen van Terheijl dateren uit de 14^e eeuw, maar verband tussen het klooster te Aduard en de personen die dan 'van de Hel' genoemd worden (*Hermannus* en *Thidemannus de Helle*) is er niet en kan ook niet worden aangetoond. De eerste keer dat dit verband echt wordt genoemd, dateert uit het einde van de 15^e eeuw (onder het abbatiaat van abt Wolter, 1485-1494).

Ik heb zelf de indruk dat de monniken van Aduard daar in de loop van de 14^e eeuw aan de slag zijn gegaan. Het verkeer tussen Aduard en Terheijl liep via de Lindt, het Aduarderdiep, de Zuidwending, de Gave of Oostwolderdiep, de Munnikesloot of Munnikevaart, het Zultemeer (Leekstermeer), de Leek en de Zwarte Riet.

De Munnikevaart of Munnikesloot past netjes in de verkaveling ter plaatse, hetgeen erop wijst dat de Aduarders voor het verkeer naar Terheijl en weer terug gebruik hebben gemaakt van een bestaande sloot. Vreemd is echter wel dat de vaarroute verder via de Zuidwending naar de Hunsinge/Peizerdiep/Aduarderdiep liep, een watergang die niet bij het Aduarderszijvest hoorde, maar onderdeel was van het ontwateringssysteem van het Sloterszijvest (later Nijesloterszijvest).

²⁴ Ben Westerink e.a. 'Een rivierbocht drooggelegd. Een gratis stukje Hunze', in *Noorderbreedte* 1994, 53-56.

Zeker is wel dat later – in de 16^e eeuw – turf werd vervoerd vanuit de Roder venen.²⁵

²⁵ GrA T657-159 (1550).

Aduard, het water en het landschap

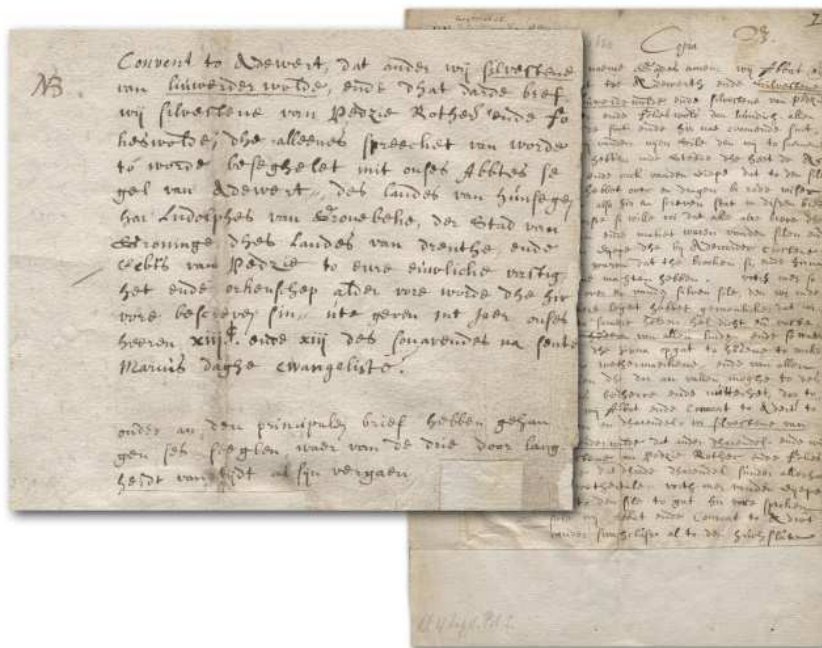
- 1 Inleiding
- 2 De bronnen en het onderzoek
- 3 Inpolderingen, dammen en zijlen
- 4 Turf
Pauze
- 5 Problemen en de oplossing daarvan**
- 6 Het Aduarderzijlvest

Nadat in de 'eerste fase' land was aangewonnen door het graven van kanalen en het leggen van dammen, dijken en zijlen, konden de landgebruikers niet met de armen over elkaar gaan zitten. Moeder natuur zelf zorgde soms voor onplezierige veranderingen in het landschap en ook het menselijk ingrijpen had soms problematische gevolgen. Nog afgezien van de met enige regelmaat optredende stormvloed en overmatige regenval verhinderde de opslibbing in de zeearmen in toenemende mate het afstromen van het binnenwater, en door de ontginning van venige gronden daalde de bodem daar zo sterk, dat het onmogelijk was om het water daaruit langs de gewone route kwijt te raken.

Dit alles noopte tot de ingrepen van wat ik de 'tweede fase' noem. We zullen enkele belangrijke werken langslopen.

Een van de belangrijkste problemen bestond daarin, dat lage – en nog altijd aan bodemdaling onderhevige – landen via dezelfde weg moesten lozen als de hoger gelegen gebieden. De laatste hadden geen probleem: hun water liep vanzelf weg. Maar de eerste konden hun water alleen nog bij lage eb kwijt en moesten dan ook nog wachten totdat eerst het water van de hoge landen weg was. De oplossing van dit probleem bestond uit het creëren van gescheiden afvoersystemen: één voor de hoge landen en één voor de lage. We zien dat men in de 14e en 15e eeuw en ook later nog wel op verschillende plekken een dergelijke scheiding heeft aangebracht.

Ons interesseert in het bijzonder de ingreep die blijkt uit een uit 1313 daterende akte in de Kliefslootgeul is gepleegd.

Een 17e-eeuws afschrift van een Nederduitse vertaling van een verloren gegaan Latijns origineel uit 1313 (?)

Gr A T657-137 (1313?)
[Verzameling Keiser]

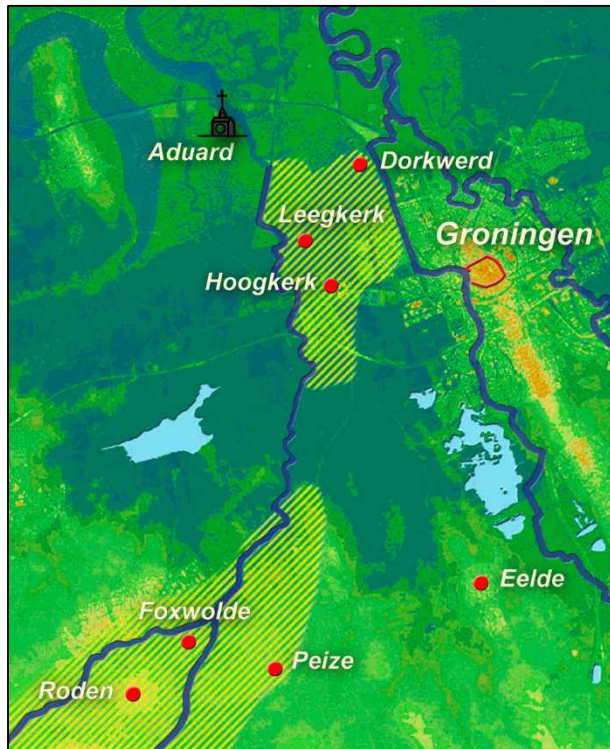
De akte van 1313 betreft een overeenkomst over het onderhoud van een nieuwe zijl bij de Arbere en de zijltocht die daarheen leidt.

Gevelsteen 'Arbere' (1817)

Over wat het woord 'arbere' betekent en waar het ligt wordt verschillend gedacht. Sommigen denken dat het een graanschuur is in de buurt van het huidige Aduarderzijl, anderen leiden de naam af van het Friese *earrebarre*, dat 'ooievaar' betekent en denken dat het de aanduiding is van een gebied waar veel ooievaars huisden. Het zou dan goed passen bij de Kliefsloutgeul ten noorden Aduard.

De overeenkomst van 1313 is gesloten door drie partijen: abt en convent van Aduard, de zijlvesten (ingelanden) van Lieuwerderwolde en die van Peize, Roden en Foxwolde.

Het bij de overeenkomst van 1313 betrokken gebied is geel gearceerd

Over de nieuwe zijl werd afgesproken dat de deelgenoten deze samen zouden onderhouden en dat ze de kosten daarvan in drie gelijke delen zouden dragen.

Het hele verhaal over de nieuwe zijl, de zijltocht en de in de akte van 1313 genoemde *Huchslate* en *Swachcluse* is zo ingewikkeld dat ik het hier niet kan vertellen. Ik verwijs daarvoor naar deel 6 van *Groningen en het Drentse water* ('Arbere en het Aduarderdiep'), waarin alles tot in detail is beschreven, compleet met de argumenten waarom we Arbere ten noorden van Aduard moeten zoeken en niet ter plaatse van het huidige Aduardersijl.²⁶ Overigens moet ik benadrukken dat ik, ook al ben ik nu al jaren aan het proberen de tekst te begrijpen, nog altijd niet helemaal zeker ben van mijn zaak en eraan twijfel of het wel ooit mogelijk zal zijn de kwestie tot klaarheid te brengen.

Ik laat het hier bij een verhaal aan de hand van enkele plaatjes.

²⁶ www.groningerarchieven.nl/historie/gdw/6arbere-en-het-aduarderdiep.

De Kliefslootgeul tussen Aduard en Arbere

We hebben het afgebeelde gebied ook voor de pauze al bekeken. Ik wijs nog eens op enkele interessante bijzonderheden.

- Tussen Arbere en Aduard tekent de Kliefslootgeul zich af als een gekromde laagte. Het lage bodemniveau wijst erop dat hier geen opslibbing heeft plaatsgevonden.
- Langs de Sietse Veldstraweg loopt een bedijkte watergang, heel duidelijk tussen Aduard en boerderij Groot Leger en ook nog verder stroomafwaarts.
- Het reliëf laat zien dat er een sluis bij het zuidelijke einde van de Nienhuisdam heeft gelegen.

Het feit dat er langs de noordzijde van de watergang langs de Sietse Veldstraweg een dijk is gelegd die deze scheidde van de brede 'Kliefslootboezem' tussen Aduard en boerderij Arbere, maakt duidelijk dat het Aduarder, Lieuwerderwolder en Drentse water in het kanaal boven de nieuwe sluis hoger kon staan dan dat in die boezem.

Als ik mij niet vergis heeft deze laagte na de aanleg van de zijltocht langs de zuidelijke oever van de Kliefslootgeul alleen gediend voor het opvangen van het lokale water – daaronder mede begrepen dat van de onder Wierum ressorterende landerijen ten westen van de Gaaikemadijk – en het water van het zuidelijke deel van Middag, dat vanuit de Middagsterriet via een sloot aan de westzijde van het erf van Arbere naar de boezem werd geleid. Eerder was dit water door een sluis in de Middagsterdijk geloosd, maar de hoogtekaart laat zien dat de monding daarvan moet zijn dichtgeslibd vóórdat de Nienhuisdam was aangelegd.²⁷

Voor dit moment is het van belang vast te houden aan hetgeen de (hoogte)kaart laat zien en dit te combineren met hetgeen we uit de akte van 1313 weten:

- via de Kliefslootgeul loosden niet alleen Aduard, Lieuwerderwolde en de drie Drentse kerspelen Peize, Roden en Foxwolde, maar ook de aangelegen landerijen en Fransum;
- de oorkonde van 1313 gaat alleen over het water van Aduard, Lieuwerderwolde en de drie Drentse kerspelen; over het Middagster en andere water wordt niet gerept.

²⁷ Zie voor deze observatie ook J.A. (Hans) Mol en Jan Delvigne, 'Het klooster, het land en het water' in: Van Moolenbroek en Mol (red.). *De abtenkroniek van Aduard*, 163.

Hieruit kunnen we opmaken dat de waterlozende functie van de Kliefslootgeul is gesplitst in twee stromen: één voor Middag en de aangelegen landerijen, en één voor de contracterende partijen. Ik moet me al heel sterk vergissen wanneer de parallel aan de Sietse Veldstraweg lopende dijk niet de scheiding is tussen beide systemen.

De veronderstelde gang van zaken kan het best worden geïllustreerd aan de hand van enkele varianten van het getoonde kaartje.

Kliefsloutgeul met Middagster- en Meedsterriet

Vóór het leggen van de Nienhuisdam mondden ten noordwesten van Aduard twee watergangen uit in de Kliefsloutgeul, die toen al dienst deed als benedenloop van het Peizerdiep of Hunsinge. Van het zuiden kwam de 'Meedsterriet', die bij Groot Leger via een zijl in de geul uitmondde, vanuit het noorden stroomde het water van het zuidelijke deel van Middag via de 'Middagsterriet' en een zijl ten noordwesten van boerderij Arbere in de Kliefsloutgeul uit.

De Kliefsloutgeul na de aanleg van de Nienhuisdam

Rond 1200 of wat later, in elk geval niet erg lang na de stichting van het klooster te Aduard, hebben de kloosterlingen de Kliefslootgeul afgedamd. De dam bestaat nog: het is de ree naar boerderij Nienhuis, hier aangegeven met een gele streep. Alvorens het stroomgat helemaal te sluiten had men halverwege de dam, op een redelijk droge plaats, een uitwateringssluits gebouwd. Na het dichten van de oorspronkelijke stroom liep al het lokale water, dat van Middag en het door het Peizerdiep (Hunsinge) aangevoerde Noorddrentse en Lieuwerderwolder water samen met dat van Aduard zelf door de sluis.

Zoals op het plaatje goed zichtbaar is werd hiermee ook meteen een oplossing gerealiseerd voor de dichtgeslibde 'Middagsterzijl' bij boerderij Arbere (bij het pijltje). Die zijl was uitermate ongelukkig gesitueerd geweest: in een dode hoek van de geul, waar zoveel slib werd afgezet, dat het uitstromende Middagster water de buitengeul niet op diepte kon houden. Na de afsluiting van de Kliefslootgeul werd het Middagster water via een slootje aan de westzijde van het erf van Arbere naar de boezem geleid.

Na enige tijd moeten er problemen zijn opgetreden. We kunnen ons voorstellen dat de Kliefslootgeul boven de Nienhuisdam in het winterhalfjaar en ook in de zomer bij een ruime aanvoer van 'bovenwater' blank stond en dat Middag zijn water dan niet meer kwijt kon. Anderzijds zal de Hunsinge, die voor Aduard en ook anderen als vaarweg diende, in droge tijden te weinig water hebben gevoerd om bevaarbaar te zijn. Door de beide watersoorten – het lokale en Middagster water enerzijds en het Aduarder, Lieuwerderwolder en Drentse water anderzijds – van elkaar te scheiden kon men beide problemen in één keer oplossen.

De Kliefslootgeul na 1300

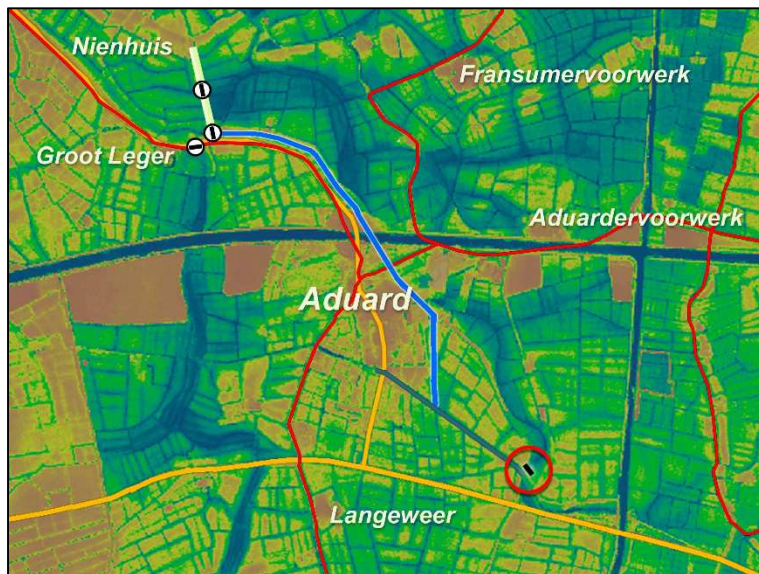
Daartoe groef men – zo veronderstel ik – omstreeks 1300 een kanaaltje parallel aan de dijk die in de eeuw daarvoor tussen Aduard en Den Ham was gelegd, en legde evenwijdig daaraan een nieuwe dijk. Via het nieuwe kanaal, dat uiteraard met een zijl was afgesloten, liet men het Drentse, Aduarder en Lieuwerderwolder water naar het open deel van de Kliefslootgeul lopen. De oude boezem liet men voor het Middagster water en dat van de aangelegen landerijen. Daarmee ontstond de situatie die dit kaartje laat zien.

In 1313 hebben de drie partners een nieuwe zijl gebouwd. Wat de reden kan zijn geweest om de zijl van c. 1300 te vernieuwen weten we niet. Het kan zijn dat de nieuwe zijl op de

plaats van de oude kwam, even ten oosten van de uitmonding van de Meedsterriet bij Groot Leger, maar het is ook denkbaar dat hij wat verder naar voren is gebracht, in de richting van Den Ham. Zoals gezegd is het tracé van het kanaal ook 'beneden' de Nienhuisdam nog herkenbaar.

Verder naar het zuiden zijn er alleen vage sporen.

Bij de reconstructie van het tracé past een veronderstelde dam op de plek waar de Lindt aftakt van de omgelegde Hunsingeloo.

Reconstructie van het tracé van het kanaal naar de zijl bij de Arbere met de veronderstelde dam in de Kliefslootgeul (in de cirkel)

Spoor van het kanaal langs de Sietse Veldstraweg

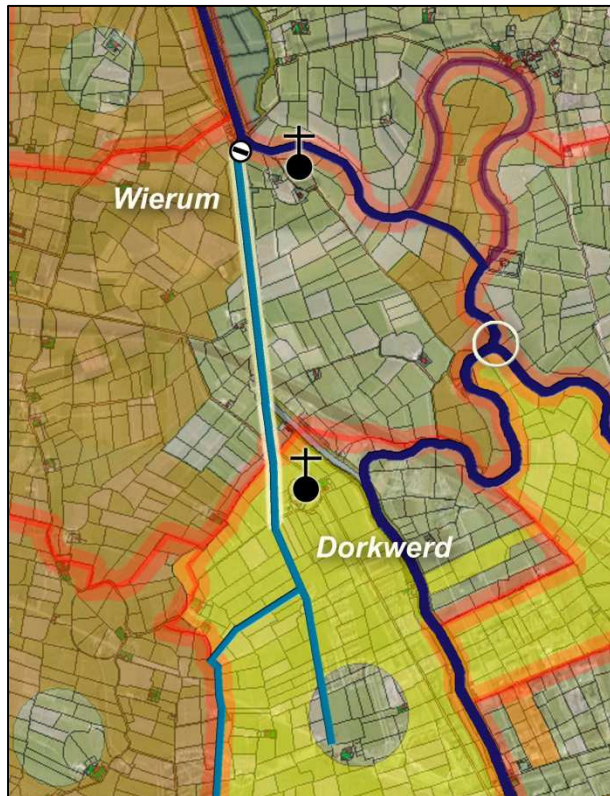

Een spoor van de zijltocht achter de Nijlandsingel?

In Groningerland zijn in de loop van de eeuwen op meer plaatsen maatregelen getroffen of gepland om de afwatering te scheiden van hoge en lage (gedaalde) landerijen die eerder gebruik maakten van één afwateringskanaal. Ik denk daarbij aan

- het graven van het Krommaar tussen Onderdendam en Fraamklap/Engeweer om de afwatering van het lage Vierendeel te scheiden van die van de rest van het Winsumerzijlvest (c. 1200)
- de aanleg van de Wetsingerzijl om het lage land tussen Ubbega en de Wolddijk rechtstreeks op de benedenloop van de Hunze te laten afwateren in plaats van via de Deel en de Winsumerzijl (1410)
- de mogelijkheid die omstreeks 1460 werd overwogen om voor Innersdijk iets dergelijks te doen. Zelfs in 1830 is dat plan nog eens ter tafel gekomen.
- het idee van de 16^e-eeuwse boer en kroniekschrijver Abel Eppens om het water van de lage landen van Duurswold niet langer via het Damsterdiep en de Delfzijlen, maar het via een aparte zijltocht naar de zijl bij Farmsum te leiden zodat het rechtstreeks op de Eems kon uitstromen.²⁸

²⁸ J.A. Feith en H. Brugmans (eds.), *De kroniek van Abel Eppens tho Equart*, 2 dln. (Amsterdam 1911) I 547.

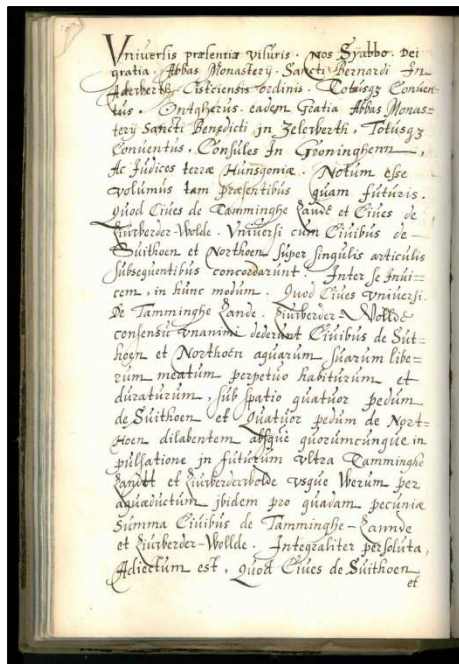

Een nieuwe zijl bij Wierum (c. 1360)

Bij de bespreking van aparte afwateringskanalen voor laaggelegen gebieden past ook de zijl die omstreeks 1360 bij Wierum is gelegd. Ook hier gaat het om de scheiding van waterstromen van hoge en lage gebieden. Lieuwerderwolde hoorde vanouds tot de partners in het Aduarderzijlvest en had steeds afgewaterd via de Kliefslootgeul. Halverwege de 14^e eeuw werkte dat niet meer. Het land onder Dorkwerd, Hoogkerk en Leegkerk was inmiddels zozeer gedaald, dat het niet meer langs die weg kon afstromen.

Er is geen archiefstuk overgeleverd waarin het graven van een nieuwe zijltocht en de bouw van een zijl bij Wierum zijn beschreven. Afgezien van de sporen in het landschap is er alleen een akte waarin is vastgelegd dat twee tot de Groninger Stadstafel behorende polders, *de Hoenen* ten westen van de Apoort, worden toegelaten tot een nieuwe uitwatering bij Wierum (1360).

Ten behoeve van de lage landen van Dorkwerd en Lieuwerderwolde is, dwars door de bestaande verkaveling, een kaarsrecht kanaal gegraven vanaf Dorkwerd naar Wierum. Enkele decennia later, toen Lieuwerderwolde en Dorkwerd via het nieuwe Aduarderdiep gingen afwateren, konden de Groningers de overbodig geworden zijltocht tussen Dorkwerd en Wierum gebruiken om er de Drentse A op aan te sluiten. Op die manier vermeden ze bochten over de Paddepoel, waar ook de opslibbing het afstromen van het water hinderde.

Akte over de aansluiting van een deel van de Groninger Stadstafel bij het nieuwe zijlmaar naar Wierum (25 augustus 1360)

Zeventiende-eeuws afschrift, opgenomen in een kopieboek dat afkomstig is van de Ripperdaborg te Farmsum.

De oorkonders zijn de abten van Aduard en Selwerd, de Raad van Groningen en de rechters van Hunsingo. Ze verklaren dat de burenen van Tammingeland en de burenen van Lieuwerderwolde een overeenkomst hebben gesloten met de burenen van Zuidhoen en Noordhoen.

De abdijen Selwerd en Aduard hadden veel land in Lieuwerderwolde en hadden daardoor groot belang bij het nieuwe Zijlmaar 'voorbij' Lieuwerderwolde. Zij zijn waarschijnlijk de initiatiefnemers van het project geweest. De Groninger Raad verleende zijn medewerking als 'overheid' voor de Hoenen en Tammingeland, de rechters van Hunsingo deden dit als 'overkoepelende overheid' voor Lieuwerderwolde en Wierum, het kerspel waarin een groot deel van het nieuwe Zijlmaar was gelegen.

Na het graven van het zijlmaar naar Wierum liep er geen Lieuwerderwolder water meer via de Kliefslootgeul naar zee. Waarschijnlijk gold dat ook voor dat van het zuidelijk deel van Middag (Fransum). Het is mogelijk dat het via de eerder genoemde watergang bij Oostum op de gecombineerde benedenloop van Hunze en A werd geloosd, maar dat zal – gelet op de opslibbing daar – ook niet zo goed hebben gewerkt. Een definieue oplossing was het dus zeker niet.

Daarbij komt dat de afleiding van het Lieuwerderwolder en Middagster water voor de Kliefslootgeul negatieve gevolgen moet hebben gehad. Doordat er minder water langs deze oude zee-arm werd geloosd, moet het tempo van de opslibbing daarin zijn toegenomen.

De sone tusschen den abt van Adewert ende Go ende Woltsat 1364' ('de verzoening tussen de abt van Aduard, Go en de bewoners van het Wold 1364')

De volgende belangrijke ingreep waarbij Aduard betrokken was, geschiedde in de Paddepoel, vlak bij de plaats waar de Drentse A in de Hunze uitkwam. Aduard was hier niet de initiatiefnemer en de ingreep heeft ook niet tot blijvend resultaat geleid. Dat ik het geval toch noem heeft te maken met het feit dat het de richting aangeeft waarin we de interpretatie van de akte van 1285 over de dam in de Groeve moeten zoeken.

Uit schriftelijke bronnen weten we dat in de 14^e eeuw gedurende langere tijd een controverse heeft bestaan tussen Aduard en de inwoners van de woldlanden (Drenterwolde en de Acht Zijlvesten). De bronnen zwijgen over de aard van het conflict, maar het heeft er alle schijn van dat de 'woldsaten' van mening waren dat Aduard te weinig deed om het Drentse water te beheersen zoals ze door de uitspraak van 1285 verplicht waren te doen.

De twistende partijen legden hun ruzie voor aan de burgemeesters van Groningen, die in 1364 uitspraak deden.²⁹ In de akte van verzoening ('*de sone*') bevestigden dezen de in 1285 getroffen regeling en verklaarden, dat er een nieuwe sluis moest komen tussen Harssens en de Mude. De Acht Zijlvesten moesten het voor de sluis benodigde geld bijeenbrengen en aan de abt geven, die vervolgens voor de bouw zou zorgen. Na de voltooiing van het kunstwerk moesten de abt en het convent van Aduard met hulp van de Acht Zijlvesten een '*waterscutte* of *nortpant*, dat in de volkstaal *knijpe* wordt genoemd' bouwen op een door de arbiters aan te wijzen plaats en volgens specificaties die door hen zouden worden vastgesteld. Abt en convent zouden daarna zelf 'voor eeuwig' verantwoordelijk zijn voor het onderhoud van deze 'knijpe'. Dit laatstgenoemde kunstwerk is de Knijpe ten oosten van Zuidlaren.

²⁹ OGD I 527 (GrA T2100-78.1).

Is de Knijpe bij Zuidlaarderveen gebouwd op grond van de uitspraak van 1364?

Zou het kunnen zijn dat het kunstwerk dat op deze oude kaart is afgebeeld – en waaraan *De Knijpe* bij Zuidlaren zijn naam ontleent – is gebouwd als uitvloeisel van de uitspraak van 1364? Zoals we zagen moesten abt en convent van Aduard een ‘waterscutte sive nortpant quod nunc vulgariter dicitur Knipe’ (‘een waterscutte of nortpant dat tegenwoordig in de volkstaal *Knipe* genoemd wordt’) bouwen op een nog door arbiters aan te geven plaats. Daaruit volgt dat de kering ergens anders moest komen dan op de plaats van de oude Geraldswerre. Misschien mogen we het woord ‘nortpant’ interpreteren als ‘noordelijke pending’, hetgeen dan zou wijzen in de richting van de plek die nu nog *De Knijpe* heet.

Groningen, Wold en Go, de Acht Zijlvesten en Fivelgo maken afspraken voor nieuwe zijlen bij Harssens (1365)³⁰

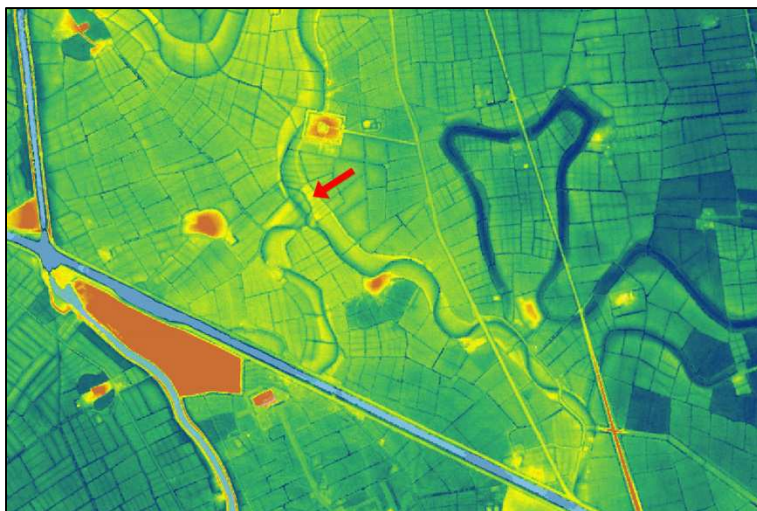
³⁰ OGD I 537 (T708-521 reg.nr. 5).

Een nieuwe zijl tussen Harssens en de Mude in 1365

Op dit kaartje is het Dwarsdiep – het kanaal waarmee de grote lus tussen Wierum en Harssens is afgesneden – ingetekend. Het is echter niet duidelijk of het in 1365 al bestond. Voor een goed begrip dienen we het Aduarderdiep en het Van Starkenborghkanaal weg te denken.

Mogelijk heeft men in 1365 met het leggen van de zijl tussen Harssens en de Mude niet alleen de vloed willen tegenhouden om op die manier Innersdijk en de andere lage streken boven de zijl in de gelegenheid te stellen hun water te laten afstromen, maar was het ook een poging om benedenstrooms – bij Wierum – wat meer ruimte te scheppen voor de nieuwe waterlossing van Lieuwerderwolde die enkele jaren tevoren onder regie van Aduard tot stand was gekomen.

De Mude en de Koningslaagte

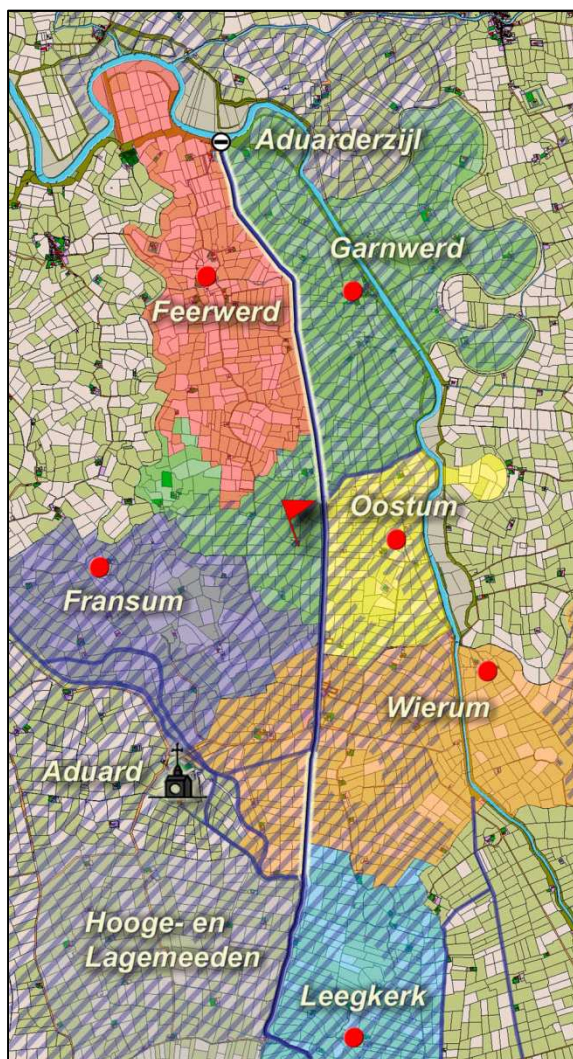
Het pijltje wijst naar de plaats waar een smalle watergang in de oeverwal is uitgegraven.

Sporen in het veld doen vermoeden dat het sluisproject van 1364-1365 inderdaad gerealiseerd is. Hoe lang de zijl heeft gefunctioneerd weten we niet, maar het project heeft in elk geval tot gevolg gehad dat de loop van de rivier – nu Selwerderdiepje geheten – blijvend is gewijzigd. Uit de oude kadasterkaart en ook uit de situatie in het veld blijkt dat de rechter (oostelijke) watergang de hoofdstroom is geworden.

De plaats van de nieuwe zijl bij Mude

Ook al zal de nieuwe zijl bij Mude ruimte geschapen hebben voor het Lieuwerderwolde water dat bij Wierum in de benedenloop van de Hunze moest worden geloosd, een echte oplossing werd omstreeks 1400 gecreëerd.

Het Aduarderdiep gegraven en een 'blokzijl' gelegd

De verschillende panden van het Aduarderdiep zijn gemarkeerd. De 'nieuwe' stukken – aangegeven met lichte parallellijntjes – zijn de verbinding tussen Nieuwklap en Aduardersteentil (het kanaalvak dat langs de Gaaikemadijk loopt) en het gedeelte ten noorden van boerderij Langeveld (bij het rode vlaggetje).

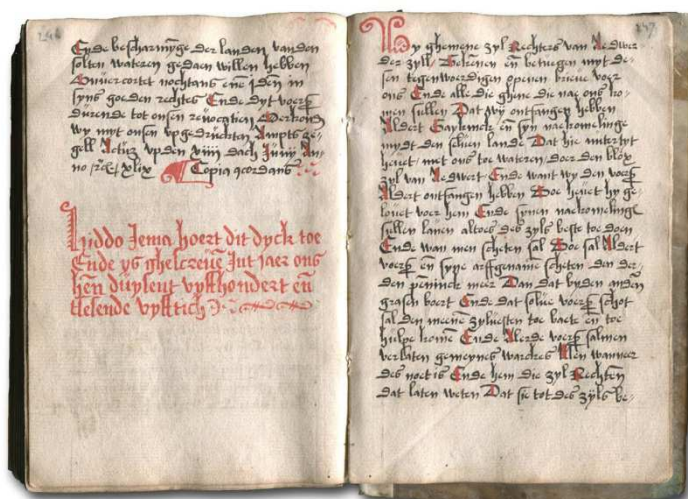
De verschillende kerspelgebieden hebben een eigen kleurtje; met een arcering is het landbezit van Aduard – naar de situatie in 1594 – aangegeven.

Op de meeste plaatsen gaat het kanaal door de bestaande verkaveling heen. Alleen tussen Garnwerd en Feerwerd zijn er twee stukjes waar men bij de aanleg van het kanaal gebruik kon maken van bestaande watergangen.

Omstreeks 1400 moet het Aduarderdiep zijn gegraven en de Aduarderzijl ten noorden van Feerwerd gelegd. De reden daarvoor moeten we zoeken in de voortschrijdende opslibbing in de Kliefslootgeul. Deze is – zoals we zagen – mede bevorderd door het wegvallen van het Middagster en Lieuwerderwolder water, dat via andere routes werd geloosd. Door het dichtslibben van de Kliefslootgeul kon ook het Drentse water niet langer daarlangs worden afgevoerd en veroorzaakte het overlast in de buurt van Aduard.

We moeten ons niet voorstellen dat c. 1400 het hele Aduarderdiep in één keer is gegraven. Enkele delen bestonden al veel langer. Wellicht bestond er ook al een monding waardoor water uit de omgeving van Feerwerd en Garnwerd in de zuidwaarts gerichte kronkel in de benedenloop van de Hunze werd geloosd. Jan Delvigne heeft gewezen op de gunstige ligging van deze uitmonding. Hij lag aan de buitenzijde van een kronkel, daar waar de stroom zo sterk was dat van dichtslibben geen sprake kon zijn.

Via de nieuwe watergang kon niet alleen al het water van de oude verdragspartners (Noord-Drenthe, Aduard en Lieuwerderwolde) afstromen, maar ook dat van gebieden die tot dusver buiten de organisatie waren gebleven: Fransum, Ezinge, Feerwerd en Garnwerd.

Inlating van Aldert Gaijkinck (Gaaikema) tot de 'bloxzijl van Aedwert'³¹

Een schriftelijke bron over het graven van het diep en het leggen van de nieuwe Aduarderzijl is er niet. Maar uit indirecte bronnen kunnen we opmaken dat het gebeurd moet zijn tussen 1382 en 1407. In de originele 'zijlbrief' van het Aduarderzijlvest uit 1382 wordt nog geen melding gemaakt van de vier zojuist genoemde Middagster kerspelen en uit een akte van 17 september 1407 blijkt dat de onder Wierum gelegen landen van Gaaikema ('Gaykinga') werd toegestaan af te wateren via de 'bloxzijl van Aduard'. Aangenomen mag worden dat daarmee de huidige Aduarderzijl is bedoeld. Het bestaan van die zijl impliceert dan ook het bestaan van het Aduarderdiep.

³¹ GrA T713-3, 247-250.

Aduarderdiep ten noorden van de Steentil

Het Aduarderdiep is opvallend breed, veel breder dan voor de waterafvoer of de scheepvaart nodig is. Het stuk tussen de Steentil en Vierverlaten is halverwege de twintigste eeuw ten behoeve van de scheepvaart verwijd, maar het gedeelte ten noorden van de Steentil is al eeuwenlang zo breed als het nu is. Zou men het kanaal al omstreeks 1400 met opzet zo breed hebben gemaakt om het als boezem te laten functioneren voor al het water dat vanuit Noord-Drenthe en de aangelegen lage landen naar zee moest worden afgevoerd? De aanleg van het Aduarderdiep zou hierdoor een nog grotere prestatie zijn dan hij door zijn lengte al is.

De westelijke Aduarderzijl

Het Aduarderdiep komt tegenwoordig met twee mondingen in het Reitdiep uit. De westelijke – hier op de foto – dateert van 1706-1707.³²

Door de aanleg van het Aduarderdiep en het bouwen van de Aduarderzijl werd een aantal lastige problemen voorgoed opgelost.

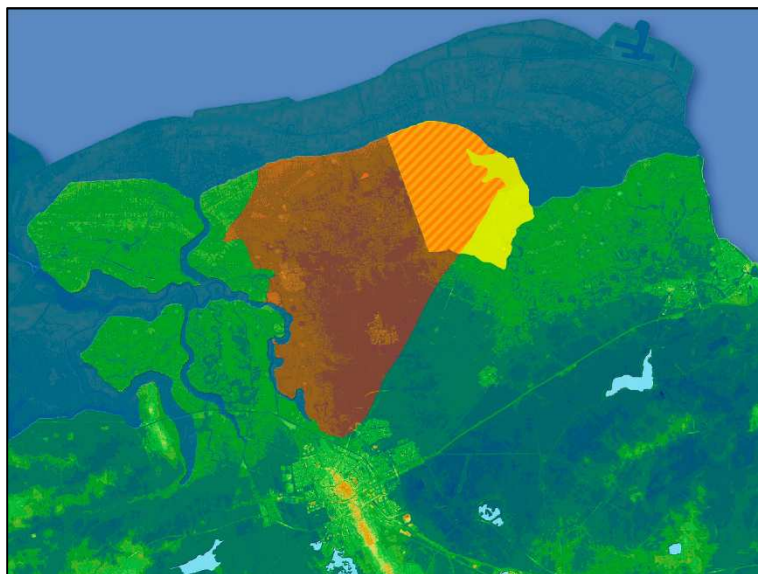
³² Zie voor een poging tot reconstructie van de ingewikkelde geschiedenis van de Arduarderzijlen mijn 'Aduarderdiep en Aduarderzijl(en)' op www.groningerarchieven.nl/historie/mengelwerk .

Het nieuwe diep was zo'n succes dat ook de ingelanden van Wierum en de Paddepoel, aangevoerd door de abt van Selwerd, om toelating verzochten, ofschoon hun landerijen ten oosten van de Hunzebedding lagen.

Selwerd en de Paddepoel krijgen toegang tot de Aduarderzijl (1435)
(GrA T172-24)

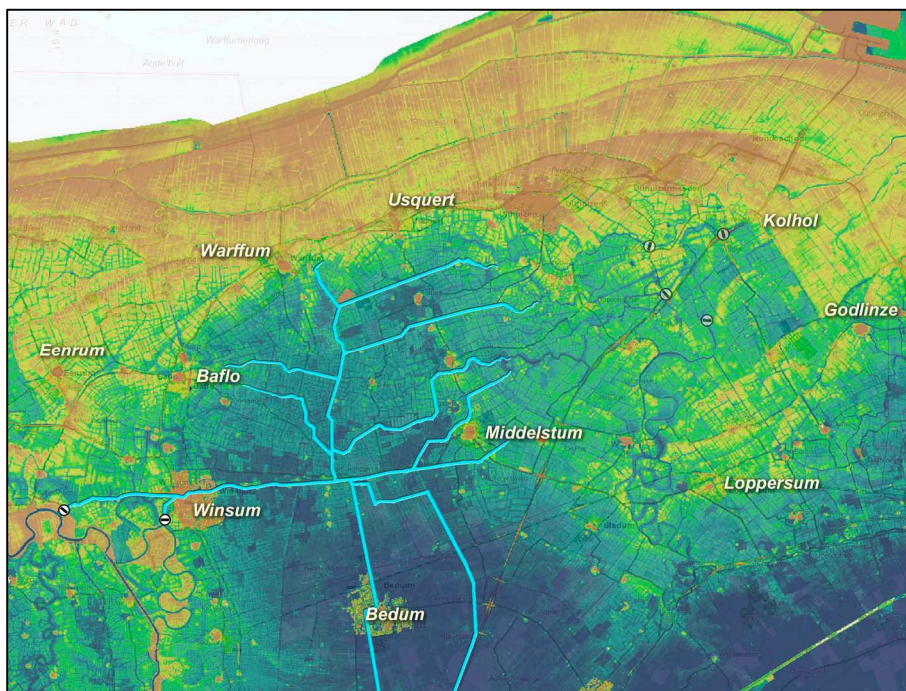
In 1435 werden ze ingelaten in het Aduarderzijlvest.³³ Hun water werd via een sifon of 'onderleiding' ten zuiden van Dorkwerd naar de westkant van het Reitdiep gebracht, waarna het – met het water van Dorkwerd en Lieuwerderwolde – even ten zuiden van het huidige Nieuwklap in het Aduarderdiep uitstroomde. Bij deze gelegenheid werd afgesproken dat, om het meerdere water goed te kunnen verwerken, bij de Aduarderzijl een tweede zijl moest worden geplaatst met een breedte van 14 voet.

Winsumer- en Oosterniezijlvest
Roodachtig: het oude Winsumerzijlvest
Geel: het zuidelijke deel van het Oosterniezijlvest
Rood-geel gestreept: het in het Winsumerzijlvest ingelaten noordelijke deel van het Oosterniezijlvest

³³ GrA T172-24 (12 maart 1435). Zie deel 8 van *Groningen en het Drentse water* ('Alle kanten op').

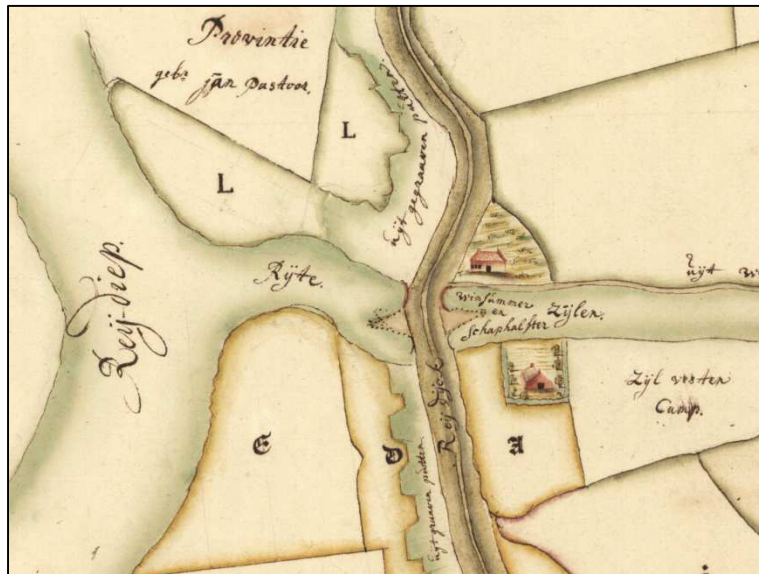
Ook in het door de hofmeester van de Aduarderuithof Rodeschool voorgezeten Winsumerzijlvest noopte een natuurlijk proces tot ingrijpende aanpassingen. Door het dichtslibben van de Fivelboezem konden de landerijen ten oosten van de lijn Usquert-Middelstum hun water niet in oostelijke richting laten afstromen. Om die reden is in 1457 het noordelijke deel van het Oosterniezijlvest ingelaten in het Winsumerzijlvest. De inlating van deze hoger gelegen landen veroorzaakte echter een verscherping van de waterproblematiek voor de lager gelegen gebieden die van oudsher deel uitmaakten van het Winsumerzijlvest. Deze gebieden hadden het al moeilijk. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de inlating van de Breeksterpolder onder Westerwijtwerd in het Kardingermaar ('pending bij de Doetil').³⁴

De Schaphalsterzijl
gelegd

De capaciteit van de Winsumerzijl ten zuidwesten van Winsum bleek niet voldoende om de toevloed van 'hogelandster water' te kunnen verwerken. Om die reden werd het Winsumerdiep in westelijke richting doorgetrokken. Het nieuwe kanaal werd aangelegd langs de landerijen die het klooster Aduard daar had liggen (het 'A-land'). Voor het maken van een nieuwe monding werd de oostelijke oeverwal van de Hunze doorgraven en werd daarin een nieuwe sluis gelegd: de Schaphalsterzijl.

³⁴ T619-89 reg.nr. 112 (1456).

De Winsumer en Schaphalsterzijlen op de kaart van de provincielanden, in 1725 gemaakt door Hindrik Warner Folckers.³⁵

Doordat het land bij de Schaphalsterzijl aan Aduard toebehoorde, werd het na 1594 provinciaal bezit en is het in 1725 door Hindrik Folkers gekarteerd. De door hem getekende situatie is in 1638 ontstaan, toen ten noorden van de Schaphalsterzijl een nieuwe Winsumerzijl werd gebouwd. Dat was nodig, omdat de oude Winsumerzijl (Oldenzijl) door de afsnijding van de Raken (1629) zijn functie verloren had.

Winsumer- en Schaphalsterzijl anno
2012

Links op de foto zien we de Schaphalsterzijl van 1459, rechts de Winsumerzijl van 1638. Tussen beide zijlen bevond zich een eilandje. Dat is in 1890 ten behoeve van de scheepvaart vervangen door een schutsluis. Sindsdien lagen er drie sluisen naast elkaar.

35

T817-1047 nr. 34; zie ook Schroor, *Atlas der Provinciëlanden 1722-1736* nr. 43.

Akkoord tussen het Sloter- en het Aduarderzijlvest (31 maart 1561)

Het laatste geval van aanpassing aan veranderde omstandigheden dat ik wil noemen betreft het maken van een nieuwe verbinding tussen Oostwold-Lagemeeden en het Aduarderzijlvest in 1561. Het Sloterzijlvest ondervond problemen door de opslibbing van de Oude Rietgeul ten westen van Noordhorn. De ingelanden vroegen daarom toestemming op via de Zuidwending op het Aduarderdiep te mogen uitwateren. We lezen daarover in een verslag van een overlegvergadering die op 31 maart 1561 is gehouden op de Aduardersteentil.³⁶

Daar bespraken de Aduarderzijlvesten, de Raad van Groningen en het Sloterzijlvest (met Wigbold van Ewsum) de details van een overeenkomst, waarbij het aan Oost-Vredewold zou worden toegestaan om een tweede 'pijp' te hebben waardoor het kon lozen op het Aduarderdiep.

De zaak is onder meer van belang doordat uit het verslag blijkt dat er in die tijd gewerkt werd aan de Aduardersijlen. Er was een nieuwe zijl gelegd van 17 voet breed en de tweede zou ook wel 15 voet breed worden.

³⁶ GrA T696-183 (1561).

Aduard, het water en het landschap

- 1 Inleiding
- 2 De bronnen en het onderzoek
- 3 Inpolderingen, dammen en zijlen
- 4 Turf
- 5 Pauze
- 5 Problemen en de oplossing daarvan
- 6 Het Aduarderzijlvest**

In het voorgaande is al even sprake geweest van het Aduarderzijlvest en de eerste 'zijlbrief' die van deze organisatie bewaard gebleven is en die van 1382 dateert.

Strikt genomen klopt dat niet. We zagen eerder dat er een akte uit 1313 bestaat die je als 'zijlbrief' zou kunnen betitelen en in die akte staat te lezen dat er nog akten hebben bestaan *'dhe screven ende maket waren van den silen ende van den dyepe, dhe by Adewarder clostere leget waren'*.

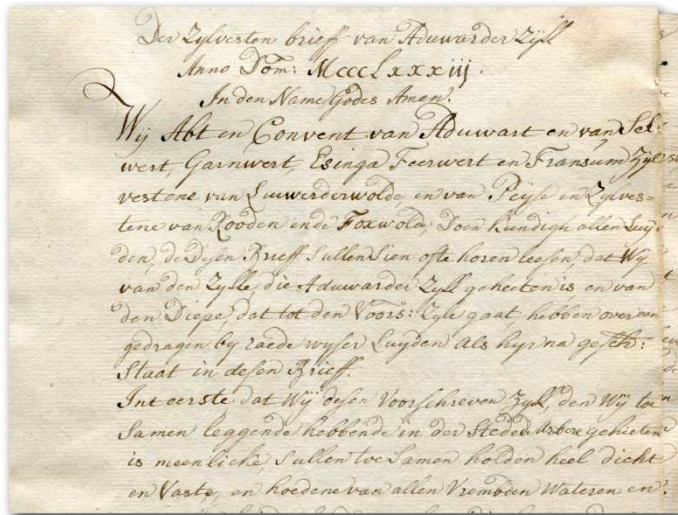
Er is dan ook alle reden om te zeggen dat het Aduarderzijlvest veel ouder is dan de officiële 'eerste zijlbrief' van 1382 doet vermoeden. Dat de akte van 1313 als een directe voorganger van die van 1382 moet worden beschouwd zie je ook aan de tekst van dat laatste stuk. Daarin zijn hele delen van de akte van 1313 overgenomen.

De originele zijlbrief van 1382
(GrA T705-31)

Het merkwaardige geval doet zich voor dat degenen die over de geschiedenis van het Aduarderzijlvest en de grote waterstaatswerken van die organisatie hebben gepubliceerd, de originele zijlbrief links hebben laten liggen en gebruik hebben gemaakt van latere afschriften.

Die afschriften hebben voor veel verwarring gezorgd, in het bijzonder geldt dat voor de kopie die in het archief van de Hoge Justitiekamer berust.

Afschrift van de zijlbrief van het Aduarderzijlvest van 1382, abusievelijk gedateerd op 1383. (GrA T136-2358)

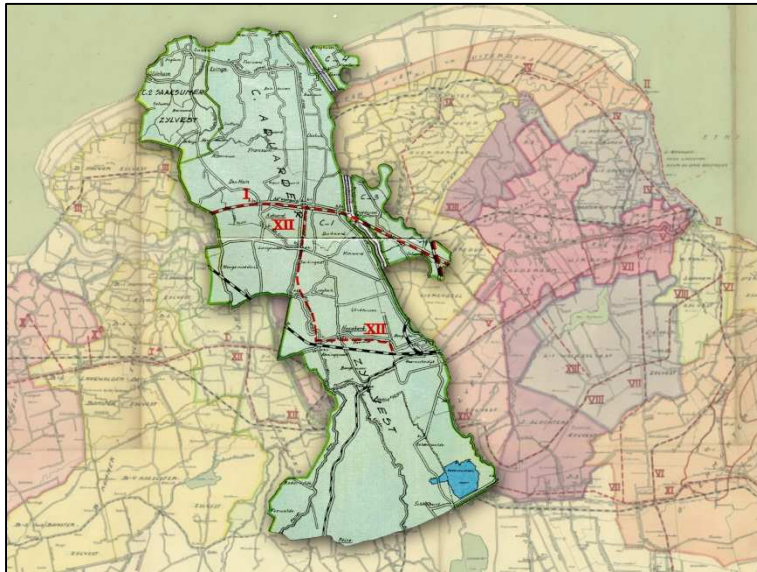
Het begint al met de datum: het kopje boven de tekst meldt dat de akte van 1383 dateert, terwijl de tekst zelf het jaartal 1382 vermeldt. Velen hebben, zonder zich in de materie te verdiepen, gedacht dat er twee verschillende akten zijn, een van 1382 en een van 1383.

Verder is de aanhef verschillend. In de originele akte zijn de verdragspartners Aduard, Lieuwerderwolde en de Noorderdrentse kerspelen Peize, Roden en Foxwolde (dezelfde die in 1313 een overeenkomst sloten), in het afschrift worden daarnaast Selwerd, Garnwerd, Ezinga, Feerwerd en Fransum genoemd. We zagen dat de Middagster kerspels pas tot het Aduarderzijlvest hebben kunnen toetreden nadat omstreeks 1400 de Aduarderzijl bij Feerwerd was gebouwd en dat Selwerd pas in 1435 toetrad. Het gaat hier om een 'interpolatie', een latere toevoeging in de oorspronkelijke tekst.

Als je geen rekening houdt met de verschillen tussen het origineel en het afschrift, kun je op het idee komen dat de Aduarderzijl (dat is: 'de zijl van Aduard') te Arbere op de plek ligt waar nu Aduarderzijl ligt. Dat overkwam B.W. Siemens en ook recent nog Jakob Loer, die het blijkbaar was ontgaan dat Siemens' vergissing al eerder met argumenten was aangetoond.³⁷ Deze argumenten zijn dusver niet aangevochten, laat staan weerlegd.

In de loop van de 15^e eeuw hebben de Noorderdrenten het Aduarderzijlvest verlaten. De afstand tussen hun dorpen en de zijl was veel te groot geworden om er nog aan mee te kunnen werken. Omdat ze wel via de watergangen van het Aduarderzijlvest bleven uitwateren, moesten ze wel blijven betalen. Over de hoogte van hun bijdrage is tot in de 19^e eeuw gesteggeld.

³⁷ Zie Jan van den Broek, *Groningen een stad apart. Over het verleden van een eigzinnige stad* (1000-1600) (Assen 2007) 366 noot 166.

Het Aduarderzijlvest naar J. Kooper (1939)

Nadat het klooster Aduard eind 16e eeuw ten onder was gegaan, bleef de waterstaatsorganisatie bestaan die zijn naam droeg. Het Aduarderzijlvest was één van de drie grote 'geprivilegieerde' waterschappen die niet toevallig gedomineerd waren geweest door kloosters.

De abdij van Aduard heeft behalve twee organisaties (het Aduarderzijlvest en het Winsumer en Schaphalsterzijlvest) vele landschapselementen nagelaten die tot op de dag van vandaag bestaan. In het westelijke en noordelijke deel van Groningerland heeft het klooster Aduard dezelfde rol gespeeld als de abdij te Wittewierum in het oostelijke deel, waar het de leiding had over het Generale Zijlvest van de Drie Delfzijen.

